

January

1915.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 205.

बृहदारण्यकवार्तिकसारः

श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिचिरञ्चितः ।

महेश्वरतीर्थकृतया लघुसङ्ग्रहाख्यया

टीकया समलङ्कृतः ।

पर्वतीयश्रीमद्विद्यारण्यपण्डितप्रदर्शितरीत्या

वक्षे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा

संशोधितः ।

(BRIHADARANYAKA VARTIKASARA)

By VIDYARANYA SWAMI,

WITH A COMMENTARY CALLED LAGHUSANGRAHA BY
MAHESHWAR TIRTH.

EDITED BY

BHAU SASTRI VAJHE.

FASCICULUS I-1.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPT. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRAS-OWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDJI, BOMBAY;
PROBSTHAHN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—३—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभङ्गाभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलक्षणा ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२०५

- १ अस्या चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमामं पृष्ठशतके मुन्दरैः सीसकाश्चरैरुत्तरे पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रायन्ता प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रते ।
 २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसविदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एषा सुपरिष्कृत्य मुद्रते ।
 ३ काशिकराजकीयाधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्व एतत्पारिशोधनादिकर्तव्यकारिणो भवन्ति ।
 ४ भौरत्नवर्षाये, ब्रह्मदेवशायि, सिंहलद्वीपवासिगणैश्चैतद्व्याहकैर्देयं वार्षिकमपि मं भूत्यम्- मुद्राऽभ्यानक
 ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं " " १ "
 ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । " " २ "

माम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) मेस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता
 लखण्डे १
 (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
 (३) इलोकावर्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
 पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायपरत्नाकराख्यया-
 व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
 (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्ववचयम् । विजिष्ण-
 द्रैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप-
 र्याप्तम् । श्रीनारायणतोषाविरचितभाट्ट-
 भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
 (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
 (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-
 गामाभट्टविरचिता । तर्कवाद (मीमांसा) १
 (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविर-
 चिता संपूर्णः (मीमांसा) ... १
 (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । बादरायणपणितवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतञ्च
 ख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः))
 (९) स्यादादमञ्जरीमन्त्रिपेणनेमिता सम्पूर्ण
 (१०) सिद्धिचयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणप
 श्रीभाष्यकृता परमगुरुभिः श्रीश्रीयासु
 मुनिनविरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः
 (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभ-
 रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्योचितसु
 मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः)
 (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायातुसारप्रथमा-
 सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म०
 श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पू
 (न्यायः)
 (१३) विधिरसायनम् । श्रीअय्ययदीक्षितकृ
 तम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ...
 (१४) न्यायसुधा (तत्त्ववार्तिकटीका) भ
 सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा)

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

Nos. 205, 206, 207, 208, 243, 244, 257, 258, 271, & 272

बृहदारण्यकवार्तिकसारः ।

श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः ।

महेश्वरतीर्थकृतया लघुसङ्ग्रहाख्यया टीकाया समलङ्कृतया
श्रीमच्छुद्धानन्दमुनिवरशिष्य श्रीउत्तमश्लोकयतिविरचित
वेदान्तसूत्र लघुवार्तिकसहित,
पर्वतीयश्रीगन्धित्यानन्दपण्डितप्रदर्शितरीत्या बह्वे इत्युपनामकेन
भाऊशास्त्रिणा संशोधितः ।

(BRIHADARANYAKAVARTIKASARA)

By VIDYARANYA SWAMI,

WITH A COMMENTARY CALLED LAGHUSANGRAHA BY

MAHESHWAR TIRTH.

and Vedanta Sutra Laghu Vartika

by Sri Uttama Sloka Yati,

A pupil of Sri Mat Suddhanand Muni.

EDITED BY

BHAU SHASTRI VAJHE.

FASCICULUS 1 to x

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS: PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY.

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919

Price Rupees Ten.

Registered According to Act XXV. of 1867.

c

S
181.48
V655 l. V

4726

भूमिका ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

विदितमस्तु भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्यमतानुयायिनाम् ।

महर्षिश्रीमद्भगवद्वादरायणप्रणीतानां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्यानानि बहूनि विद्यन्ते, परन्तु संक्षेपेणासन्दिग्धं सूत्रार्थप्रदर्शकं व्याख्यानं न किमप्यद्यावदुपलब्धम् । अद्य खलु विपश्चितां पुरतः प्रतिपादयितुं महान् प्रमोदो जायते यदद्वैतमतानुसारेण सूत्राणां संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थं लघुवार्तिकं नाम ब्रह्मसूत्रानां संमुख्यं प्राकाश्यमुपगतमिति । न हि तदविदितचरं महात्मनां यत्सूत्राणि दुर्बोधानि न याथातथ्येन मन्दमतीनां तत्त्वार्थप्रकाशकानीति तेषां भाष्यादिग्रन्थानां चिरं परिशीलनेन यथाकथंचित् अर्थबोधः सम्भाव्यते । इतः परं आनायासेनैव एतद्ग्रन्थसहाय्येन सूत्रार्थं बोधुं सौकर्यं सर्वेषां सम्पन्नमिति महदिदं हर्षस्थानमिति मन्यामहे । इदं हि लघुवार्तिकमानुषदुभेन च्छन्दो विराचितं कुत्रचिदेकेन पादेनैकैकस्याधिकरणस्य सङ्काहकं प्रायः सर्वेषां हृदयङ्गमं वर्तत इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । अस्य च प्रणेता श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सिद्धानन्दपूज्यपादशिष्यः श्रीमदुत्तमश्लोकयतिः । सोऽयं महात्मा कं देशमलमकरोदिति चिन्तायां विशेषतः साधकं प्रमाणं यद्यपि नोपलभ्यते, तथाप्यसौ दाक्षिणात्यो द्रविडदेशोज्ज्वलः स्यादिति अर्हति । तत्र च प्रमाणमन्तिमश्लोकयोः—

‘इत्थमुद्धृत्य वेदान्तमीमांसादुग्धसागरात् ।

शतश्लोकीमुभासारश्चन्द्रमौलौ समर्पितः ॥’

‘श्रीमद्विश्वपतेर्विशालनयनानाथस्य तुष्ट्यै सदा—’

इत्याद्युल्लेख एव दाक्षिणात्यानामन्वेयं रीतिः यद्भगव-
ति विशालाक्षीनाथे विश्वपतौ चन्द्रमौलौ स्वग्रन्थसमर्पणम् ।
उत्तरभारते चन्द्रमौलिशब्देन शिवस्य विश्वनाथपत्नीत्वेन विशा-
लाक्ष्याश्च व्यवहारो विरलतम एव । तेनेदं सम्भाव्यते ग्रन्थकार-
स्तद्देशीय एव भवेदिति । आस्तामियं कथा । पुरातत्त्वविद एव
एतात्किर्णये प्रमाणमिति नास्माभिस्तदालोचनायम् ।

अस्य च ग्रन्थरत्नस्य आदर्शभूतं पुस्तकं श्रीमतां महाम-
हिमशालिनामनेकविरुदावलीविराजमानानां काशमिहाराजानां
पुस्तकालयतः समुपलब्धम्, यत्स्वयं महाराजैर्महताऽऽदरेण
प्रयत्नेन च संगृह्य संस्थापितम्, तन्नेषामेव कृपया प्रेरणया चास्मा-
भिः समधिगतमिति तेषां धन्यवादप्रदानपूर्वककृतज्ञतां ब्रूयामः ।
अस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणेन प्रकाशने कृते लोकानां महानुप-
कारो भविष्यतीत्यालोच्य श्रीमतो जयकृष्णदासगुप्तस्य
सन्निकटे मुद्रणार्थं पुस्तकं समर्पितम् । नानाविधप्राचीनदुर्लभग्र-
न्थप्रकाशनाय बद्धदीक्षेण च तेन तत् सम्पुष्ट्य प्रकाशितमिति
तस्मा अनेकान् धन्यवादान् वितरामः, प्रार्थयामश्च भवन्त-
मुपारमणं यदसावेवमेव दुर्लभान् ग्रन्थान् प्रकाशनद्वारा लोके प्र-
चारयन् चिरञ्जीव्यादिति शम् ।

निवेदकः

विदुषमनुचरः

वज्रैस्त्युपनामकः भाऊशास्त्री

शुद्धिपत्रम् ।

अथुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	लि०
गिरीयतः	गिरीन् यतः	१	
जिघृक्षवः	संजिघृक्षवः	१	१
कार्मानभिव्यक्तेः	कार्यानभिव्यक्तेः	९	१
स्यादेहकर्तुं	स्यादेहकर्तुं	१२	१
पराचः	पराञ्चः	१७	१८
कर्मानुच्छिन्नय	कर्मानुष्ठितय	१८	४
तस्याप्रमाण्यं	तस्य प्रामाण्यं	१८	१८
प्रत्यङ्मात्रकालीनत्वं,	प्रत्यङ्मात्रतया लीनत्वं	२३	१३
मवच्छिन्नं	मनवच्छिन्नं	३१	१३
भोग्यं तद्वाग	भोग्यतद्वाग	४३	११
तद्दोषदृष्टिः	तद्दोषदृष्टिः	४३	१९
पाऽत्रहि	पा नहि	५५	३
कर्मानुष्ठित	कर्मानुष्ठित	५७	१७
स्याविशेषो	स्य विशेषो	५८	५
पथेत्	पथेत्	६२	१
द्वोध्योः	द्वोध्ययोः	६८	१५
प्रतिबद्धत्वात्	प्रतिबुद्धत्वात्	६९	१
प्रमाणमूल	प्रमाणफल	८६	३
बाध्यता	बद्धता	१०२	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
स्माच्च	स्याच्चैव	१०६	३
वृत्तियुक्ता	वृत्तियुक्ति	१०७	१२
न अपेक्षेत	अपेक्षेत	१०८	७
यते	रनुभूयते	११२	९
ति तनः	न चेन्मतः	१४१	६
उा	तस्या	१५८	८
मिते	भासते	१६०	३
ऽपराधो	ऽपरोक्षो	१६५	३
परं सहस्रा	परः सहस्रा	१७६	३
दधिकं	दपरं	१८१	३
व्यस्थेयं	व्यवस्थेयं	५६०	११
भूतातां	भूतानां	६२०	२
भूतामिदं	भूतमिदं	६२१	६
आप्तशक्तो	आप्तः शक्तो	६६४	१७
वीर्यवर्त्तिमा	वीर्यवत्तमा	६६४	२१
मिणोभेदं	मिणो भेदं	७२८	२४
वायुमेय	वायुमय	८९३	२

श्रीगणेशाय नमः ॥

बृहदारण्यकवार्तिकसारप्रारम्भः ।

प्रथमोऽध्यायः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१५॥

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यपादाब्जभ्रमरा इमे ॥
वार्तिकेश्वरसं पीत्वा तृप्यन्त्वात्मानुभूतितः ॥१॥

* श्रीगणेशाय नमः *

निजपदभक्तजनानामजलिखितशिरोलिपिं प्रमाद्वि ॥
हंसपदं दत्त्वा यः शंसतु तं राममादराद्वाणी ॥ १ ॥
यतो जगत्समुद्भूतसम्भूतिपरिभूतयः ॥
तं वन्दे राममात्मानं चिदानन्दघनं गुरुम् ॥ २ ॥
नोद्धृतो वार्तिकाब्धेः सारो विबुधतुष्टिदः ॥
आवद्यातज्जतापन्नं विद्यारण्यगुरुं भजे ॥ ३ ॥
पूर्वाचार्याल्लोकवन्द्यान्त्वाऽऽनन्दगिरीयतः ॥
व्याख्या वार्तिकसारस्य लघु संगृह्य लिख्यते ॥ ४ ॥
मणयो मणितत्त्वज्ञैः सञ्चितास्तत्र केचन ॥

बालिशेन समानीताः किं न ग्राह्यास्तदर्थिना ॥ ५ ॥
इह खलु लोकानुग्रहैकरसतया सम्यग्ज्ञानप्रवर्तनप्रयोज-
नकृतशरीरपरिग्रहाः विद्यारण्यश्रीचरणाः श्रीसुरेश्वरवार्तिकसारं
जिघृक्षवस्तत्राधिकारिविषयप्रयोजनानि निर्दिशन्ति । *श्री५-

संसारकारणाविद्याध्वंसकृज्ज्ञानलब्धये ॥

प्रारब्धेयं प्रयत्नेन वेदान्तोपनिषत्परा ॥ २ ॥

अत्र चोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः ॥

तच्छब्दावयवार्थस्य विद्यायामेव सम्भवात् ॥ ३ ॥

दिति । इमे इत्यनेन बुद्धिस्थाः साधनचतुष्टयसम्पन्ना गृह्यन्ते ।
 आचार्येषु दृढभक्ताः विवेकादिसम्पन्नाः प्रागनायासेन प्रत्य-
 ण्जिज्ञासवो ऽत्राधिकारिणः । एतद्ग्रन्थाभ्यासजन्यब्रह्मात्मैकज्ञा-
 नाभिव्यक्तं तृप्तिशब्दितं निरतिशयं स्वस्वरूपभूतं ब्रह्मसुखं
 फलम् । तदेवाज्ञातं सत् विषय इत्युक्तं भवति । अनेन प्रत्यक्तत्त्वा-
 नुसन्धानलक्षणं मङ्गलमपि कृतमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ सुखाभि-
 व्यञ्जकज्ञानस्योपनिषद्वाक्यमात्रेण सम्भवात्किं नूतनकृतिकर-
 णकृशेनेत्याशङ्क्य, उपक्रमादिलिङ्गरूपनिपत्तात्पर्यनिर्णयेन जात-
 मपि ज्ञानं नाविद्यानिवर्तनक्षममिति तदर्थमियं कृतिरर्थवतीत्या-
 ह । *संभारेति । *वेदान्तोपनिषत्परेति । उपनिपत्तात्पर्यनि-
 र्णयपरेत्यर्थः । यद्यपि इयं कृतिः काण्वोपनिषन्मात्रतात्पर्य-
 निरूपणपरा तथापि प्रसङ्गान्तर्वोपनिषदर्थस्य चतुर्थे वक्ष्य-
 माणत्वान्सामान्येन वेदान्तोपनिषत्परेत्युक्तम् । अस्याः कृते-
 र्वार्तिकापेक्षया विशेषं दर्शयितुं प्रयत्नेनेत्युक्तं, तथा च ललि-
 तपदसन्दर्भैः कतिपर्यरेव श्लोकार्त्र वातिकार्थः सर्वोऽपि संगृह्य
 वर्ण्यत इति भावः । आरभ्यत इति वक्तव्ये प्रथमं बुद्ध्या सं-
 गृहीतत्वादारब्धेत्युक्तम् ॥ २ ॥ ननूपनिषच्छब्दस्य ग्रन्थपरत्वमुक्त-
 मयुक्तम् “उपनिषदं भो ब्रूहि” इत्यादौ ब्रह्मविद्यायामेव तत्प्र-
 योगदृष्टेरन्यायश्चानेकार्थत्वाभित्याशङ्क्य, उत्तरमाह । *अत्र चेति ।
 चशब्दाद् ग्रन्थान्तरे चाध्यात्मिके प्रवृत्तमुपनिषत्पदं ब्रह्मविद्यामा-
 त्रमाहेति दर्शयति । तत्र हेतुः *तदिति ॥ ३ ॥ अवयवार्थं दर्शयि-

उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते ॥
 सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् ॥ ४ ॥
 त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम् ॥
 उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः ॥ ५ ॥
 निहन्त्यविद्यां तज्ज्ञं च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥
 निहन्त्यानर्थमूलं साऽविद्यां प्रत्यक्तया परम् ॥ ६ ॥
 गमयत्यस्नसम्भेदमतो वोपनिषद्भवेत् ॥

तुम् उपेत्युपसर्गस्य वाच्यार्थमाह *उपेति। तस्यैव लक्ष्यार्थमाह ।
 *तत्प्रतीक्षीति। तत्रहेतुः *सामीप्येति। सामीप्यमव्यवहितत्वम् ।
 अन्तर्बहिर्विभागशून्ये प्रतीचि पर्यवस्यति “अनन्तरोऽबाह्यः” इति
 श्रुतेः । अतः सर्वतो व्यवधानाभावोपलक्षितं चैकन्यम् उपोपस-
 र्गलक्षितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ उपसर्गान्तरस्य धातोश्चार्थमाह । *त्रि-
 विधस्येति । *सदर्थस्येति । क्विबन्तस्य सदेर्विशरणादिकर्तृत्वा-
 ख्यस्त्रिविधोऽर्थः । “पदन्तु विशरणगत्यवसादनेषु” इति
 स्मृतेः । तस्योपशब्दवन्निशब्दोऽपि वक्ष्यमाणरीत्या त्रिविधस्यापि
 समर्पणद्वारा विशेषणमित्यर्थः । इत्थमव्यवहितत्वेऽपि कथं विद्या-
 यामेवोपनिषत्पदमित्याशङ्क्य, उपसर्गयोर्धातोश्चार्थावनवदन वि-
 शेपणविशेष्ययोर्विद्यागमकत्वात्संज्ञोपनिषदित्याह *उपनीयेति ।
 त्वमर्थं शुद्धमुपोपलक्षितं प्रत्यञ्चं ब्रह्म ग्राहयित्वा विद्या सकार्या-
 मविद्यां पूर्वावस्थातः शिथिलयति अतो व्यववर्तयस्य पौष्कल्यात्
 संज्ञोपनिषदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सम्प्रत्युपसर्गार्थं धात्वर्थं चावसा-
 दन्त्वमनुवदन्विद्यायामेव तत्प्रवृत्तौ प्रकारान्तर्गमाह । *प्रवृत्ती-
 ति । प्रवृत्तिहेतवो रागादयस्तान्शेषेण तद्धेतुज्ञानस्य प्रत्यह-
 मात्रतया निरासद्वारा विद्यानाशयति अतः संज्ञोपनिषदित्यर्थः
 ॥ ७ ॥ विद्यैव चेदुपनिषदिष्टा तर्हि कथं ग्रन्थे तच्छब्दः प्रयु-

प्रवृत्तिहेतुमिश्रशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः ॥ ७ ॥
 यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥
 यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोऽपि तदभेदतः ॥ ८ ॥
 भवेदुपनिषन्नमा लाङ्गलं जीवनं यथा ॥
 ऐकात्म्यविषयाज्ञान्यो वेदान्तवचसां यतः ॥ ९ ॥
 लभ्यते विषयः कश्चित्समात्तद्वीस्तमोपनुत् ॥
 सा चात्मात्पत्तितो नान्यद् ध्वान्तध्वस्तावपेक्षते १० ॥
 प्रत्यग्विविदिषामिद्धै वेदानुवचनादयः ॥
 ब्रह्मावाप्त्यै तु नत्पागस्त्यागेनैक इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

क्तः ? इत्याशङ्क्य, साध्यसाधनयोरभेदोपचारादिति सदृष्टान्त-
 माह । * यथोक्तेति ॥ ८ ॥ ननु वेदान्तानामैक्यं विषयः तत्र
 साध्यक्षादिविरोधात्तेषां सम्पदादिपरत्वं, तथा चैक्यधीरप्रमेति
 तदर्थग्रन्थारम्भो व्यर्थस्तत्राह* ऐकात्म्येति। उपक्रमादितात्पर्य-
 िङ्गैरेक्यपरत्वे वेदान्तानां सम्पदादिपरत्वायोगादध्यक्षादिवि-
 रोधस्य परिहरिष्यमाणत्वादिक्यज्ञानस्य प्रमात्वेन फलत्वमित्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ ऐक्यधियः प्रमात्वे ऽप्यन्यानपेक्षायास्तस्याः मोहा-
 निवर्तकत्वान्न फलवत्त्वमित्याशङ्क्य, अन्यत् किं कर्म ज्ञानाभ्यासो
 वा तथा ऽपेक्ष्यते ? नोभयमपीत्याह । *सा चेति । प्रत्यगधीः ना-
 न्यापेक्षा तत्त्वधीत्वात् शुक्तितत्त्वधीवत् । न हि मानस्य स्वफले
 तदितरापेक्षेति भावः ॥ १० ॥ तथापि “धर्मात्सुखं च ज्ञानं
 च” इति स्मृत्या धर्मशब्दितावश्यानुष्ठेयकर्मभ्य एव ज्ञानोत्पत्ति-
 सम्भवात्किमनेन ग्रन्थारम्भेणेत्यत आह । *प्रत्यगिति । वेदानु-
 वचनादिधर्माः सत्त्वशुद्धिविविदिषाहेतवः । “विविदिषन्ति यज्ञेन”
 इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिस्तु परम्परया तेषां ज्ञानहेतुत्वादर्थवतीति
 भावः । किंच सर्वकर्मत्यागस्य ज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतत्वादपि न कर्मणां

सटीके वार्तिकसारे

न कर्मणा न प्रजया न धनेनामृता जनाः ॥
 त्यागैर्नैके ऽमृतत्वं त आनशुः शुद्धबुद्धयः ॥ १२ ॥
 नन्वभ्युदयवत्साध्या मुक्तिरप्राप्तरूपतः ॥
 सिपाधयिषया चातोऽधिकारी न बुभुत्सया ॥ १३ ॥
 मैवं साध्याऽप्यसौ मुक्तिः स्वर्गवन्नैव जन्यते ॥
 किन्त्वभिव्यज्यते बोधात्प्रदीपेन घटो यथा ॥ १४ ॥
 तमोऽमात्रान्तरायत्वात्तमसो विद्यया हतेः ॥
 व्यज्यमानैव सा साध्येत्युपचारात्प्रयुज्यते ॥ १५ ॥
 चिकित्सयेव सम्प्राप्यं स्वास्थ्यं रोगार्हितस्य तु ॥
 आत्माविद्याहतेर्बोधात्तत्कैवल्यमवाप्यते ॥ १६ ॥
 ब्रह्म वा इदमग्रेऽभूत्तदात्मानमवेत्पुनः ॥

साक्षाद् ज्ञानहेतुत्वमित्याह । * ब्रह्मेति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
 त्याग इत्यनेन सम्बध्यते । उक्तश्रुतिमेव व्यनक्ति । *नेति ।
 तथा च विवेकादिसम्पन्नस्य सर्वकर्मत्यजः प्रत्यक्तत्त्वजिज्ञासोर-
 यमारम्भः ॥ १२ ॥ जिज्ञासोरधिकारमुक्तमाक्षिपति । *नन्वि-
 ति ॥ १३ ॥ अप्राप्तरूपत्वादिति हेतुरप्रसिद्ध इति परिहरति ।
 * मैवमिति । तर्हि पुंव्यापरवैयर्थ्यमन आह । * साध्याऽपीति ।
 तथाचाभिव्यक्त्यर्थः पुरुषयत्न इति भावः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥
 मुक्तिर्वस्तुतः साध्या प्रेप्सितत्वात् स्वर्गादिवदित्याशङ्क्य, व्यभि-
 चारमाह । * चिकित्सयेति । स्वरूपेऽवस्थानं हि स्वास्थ्यं, त-
 त्सदातनमेव रोगाभिभूतमापन्नादिना तद्विगमने प्राप्यते तद्वत् बो-
 दुरात्मत्वेन स्थिताऽपि मुक्तिरविद्यापिहिता तद्विधात् तद्विध्वस्ते-
 राप्येत्युपचर्यते । अत उक्तहेतो रोगिप्रेप्सितस्वास्थ्ये व्यभिचार
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ मुक्तेरात्मत्वेन नित्याप्तत्वे मानमाह । * ब्रह्मे-
 ति ॥ १७ ॥ मुक्तेर्नित्याप्तत्वे फलितमाह । * सुपुंसति ।

अहं ब्रह्मेति तस्मात्तत्सर्वमासीदिति श्रुतिः ॥१७॥
 यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येष इति श्रुतिः ॥
 सुपुसनरवच्छ्रुत्या बोध्यते प्रेर्यते न तु ॥ १८ ॥
 प्रेर्यतेऽभ्युदये कर्त्ता नृनन्त्रे विधिवाक्यतः ॥
 किमत्र विधिना कार्यमनृनन्त्रे चिदात्मानि ॥१९॥
 जिज्ञासोरधिकारोऽतो न सिषाधयिषोरिति ॥
 सुस्थमेतदथैतस्य दाढ्यायैव मतान्तरम् ॥ २० ॥
 पर आह्वात्मनः स्वास्थ्यं श्रेयो यद्यभिवाञ्छसि ॥
 कर्मभ्य एव तत्सिद्धयच्छ्रुतत्वात्कर्मणः श्रुतौ ॥२१॥
 न च कर्मातिरेकेण सुखभ्युदयसाधनम् ॥

यथा पार्श्वस्थेन सुप्तः पाणिपेपणादिना बोध्यते नानुष्ठाप्यते
 तथा मुमुक्षुरपि तत्त्वमादिश्रुत्या “ नासि त्वं संसारी ब्रह्मैव ”
 इति व्युत्पाद्यते न किञ्चित् कार्यते इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 “ ननु स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादिवत् “ प्रज्ञां कुर्वीत ”
 इत्यादिना ज्ञानं विधीयते ऽतो विधेयधात्वर्थसाध्या मुक्तिः स्वर्गा-
 दिवदित्याशङ्क्य, युक्तः कर्मणि विधिः पुरुषतन्त्रत्वात्तस्य, ज्ञा-
 नस्य तु पुंसाऽननुष्ठेयत्वादत्र श्रुतोऽपि विधिस्तद्धेतुपदार्थविवे-
 कपर इत्यर्थमभिप्रेत्याह * प्रेर्यत इति ॥१९॥ विध्यभावे फलितं
 दर्शयन्नुत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति । * जिज्ञासोरिति
 ॥२०॥ स्वतःसिद्धाऽपि मुक्तिः कर्मणैव सिध्यति तस्यैव पुमर्थहेतु-
 त्वेन श्रुतत्वादिति शङ्कते । * पर इति । स्वास्थ्यं स्वरूपवस्था-
 नलक्षणम् । श्रेयः कैवल्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मेतरपुमर्थसाध-
 नाभावे हेतुमाह * निषेधेति । सर्वस्यापि वेदार्थस्य विधिनिषेध-
 तच्छेषत्वेन समाप्तेः कर्मैव पुरुषार्थहेतुरतो मुक्तिरपि स्वर्ग-
 वत् साध्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धबोधिवाक्यानां विधिशेषत्वेन

निवेधविधिमात्रत्वाद्देदार्थस्येह सर्वतः ॥ २२ ॥
 वचसामक्रियार्थानां विधिनैवैकवाक्यताम् ॥
 जैमिनिनिर्यायदृक्चाह नातः स्वार्थे प्रमाणता ॥ २३ ॥
 कर्मापेक्षाऽपि नानित्या मुक्तिर्जन्यत्ववर्जनात् ॥
 शिष्यते केवलं स्वास्थ्यमस्वास्थ्यस्य चिकित्सने ॥ २४ ॥
 निषिद्धकाम्ययोस्त्यागात्कर्मणोर्नित्यकर्मणः ॥
 करणात्प्रत्यवायस्य हतेश्चास्य चिकित्सनम् ॥ २५ ॥
 काम्यकर्मपरित्यागाद्देवादित्वं न ढौकते ॥
 निषिद्धस्य निरस्तत्वान्नारकी नैत्यभोगतिम् ॥ २६ ॥
 निष्पानुष्ठानतश्चमं प्रत्यवायो न संस्पृशेत् ॥
 आगामिजन्मनोऽसत्त्वे निर्विघ्नं स्वास्थ्यामिष्यताम् २७ ॥
 शरीरारम्भकं कर्म भोगेन क्षीयते ततः ॥
 विनाऽप्येकात्मसम्बोधान्मुक्तिः सिद्धाऽन्तरात्मनः २८ ॥
 स्वात्मनः कर्मशेषत्वे तद्वियः कर्मशेषता ॥
 अर्थवादो भवेत्सर्वमात्मज्ञानफलं श्रुतम् ॥ २९ ॥
 स्वरूपेऽवस्थितिर्मुक्तिरात्मनः सा च साधनात् ॥
 सिध्यतीति वदन्पूर्ववादी कस्मान्न लज्जते ॥ ३० ॥

प्रामाण्यं जैमिनेरपि सम्मतमित्याह । * वचसामिति ॥ २३ ॥ २४ ॥
 क्रियाफलस्यापि मुक्तेर्नित्यत्वं साधयति । * निषिद्धेति ॥ २५ ॥
 उक्तमेवार्थं विवृणोति । * काम्येति ॥ २६ ॥ न ढौकते न प्राप्नोति
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादीं ज्ञानस्यापि फलं
 श्रूयते इत्याशङ्क्य, आत्मनः कर्मशेषत्वात्तत्संस्कारकज्ञाने श्रूयमाण-
 फलस्यापापश्लोकश्रवणवदर्थवादतेत्याह । * स्वात्मन इति ॥ २९ ॥
 ऐक्यविकन्यायेन परोक्तां मुक्तिं तदुक्तविरोधप्रकटनेन दूषयति ।
 स्वरूप इति ॥ ३० ॥ उक्तहेत्वनुष्ठानात्प्रागात्मा तत्र स्वरूपेऽवस्थितो

तत्रात्मा किं स्वरूपे प्राङ् न तस्थावुत तस्थिवान् ॥
 आद्ये तन्न स्वरूपं स्यादात्मनः सर्वदा ऽसतः ॥३१॥
 अथावस्थित एवायं किमर्थं हेतुमार्गणम् ॥
 स्थितत्वहेत्वपेक्षायामनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥ ३२ ॥
 विषयाभ्यासजास्वास्थ्यनुत्थर्थं हेतुमार्गणम् ॥
 इति चेद्विषयाभ्यासो निर्हेतुर्वाऽथ हेतुमान् ॥ ३३ ॥
 न मुक्तिराद्ये हेतुश्च धर्मादिरथवेतरः ॥
 नेतरो दुर्निरूपत्वाद्वर्माधर्मौ च चिन्तय ॥ ३४ ॥
 किमसङ्गस्वभावस्य विषयैः सङ्गतिं बलात् ॥
 कुरुतः कर्तृरूपस्य सङ्गयोग्यस्य वा वद ॥ ३५ ॥
 भल्लातकाङ्गवदस्त्रे बलात्कर्तुं न शक्यते ॥
 म हि व्योमं घटीकर्तुं कुशलो ऽपीह शक्नुयान् ॥३६॥
 आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम् ॥

न वेति विकल्प्य दूषयति * तत्रेत्यादिना । असतः असत्त्वात् । यत्र
 स्वत एव सदाऽनवास्थितस्तन्मात्मस्वरूपम् आगन्तुकत्वात् धर्मव-
 दित्यर्थः ॥३१॥३२॥ न स्वरूपावस्थानार्थमुक्तमुपायमुपगच्छामः
 किन्तु संसृष्टेषु विषयेष्वसकृदनुभवजनितपापशमनायेति शङ्कते
 *विषयेति ॥३३॥ स्वभावादेवात्मनि चैतन्यवद्विषयसम्पर्क इत्या-
 द्यपक्षमनिर्मोक्षप्रसङ्गेन दूषयति * न मुक्तिरिति । विषयसंसर्गः
 सहेतुरिति पक्षं विकल्प्य दूषयति * हेतुश्चेत्यादिना ॥३४॥३५॥
 * भल्लातकेति । यथा वस्त्रे वस्तुतोऽ कलङ्के भल्लातकफलं संसृज्य-
 मानं तत्र कलङ्कयति नैवमसङ्गात्मनि धर्माधर्मावनर्थयोगविश्वा-
 यकावित्यर्थः । तयोरात्मन्यनर्थसम्बन्धाधानासामर्थ्यं साधर्म्य-
 वृष्टान्तेनाप्याह * न हीति । यथा कुशलः कुलालो मृदं घटीकरोति
 तद्वन्न नभो घटीकर्तुमलमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ द्वितीयमनूद्य दूष-

न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततेतौष्ण्यवद्भवेः ॥३७॥
 नतु कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमेवात्मसंसृतिः ॥
 नतु तच्छक्तिरित्यात्मा मुक्तः स्याच्छक्त्यवस्थितौ ॥३८॥
 नैवं शक्तेरवस्थाने तत्कार्यस्यानिवारणात् ॥
 शक्तिस्वरूपहाने तु शक्तिमद्वस्तुनिन्दुतिः ॥ ३९ ॥
 अथ कार्यानभिव्यक्तिनिमित्तासम्भवान्न तत् ॥
 धर्मादेः शक्तिरूपेण सम्भवः केन वार्यते ॥ ४० ॥
 तस्मात्कर्तृत्वभावस्य दुर्लभा मुक्तिरात्मनः ॥
 साधनं च निपिद्धादिवर्जनं दुःशकं तथा ॥ ४१ ॥
 सूक्ष्मापराधसंदष्टेरतियन्नवतामपि ॥

यति *आत्मेति ॥३७॥ नात्मा कर्तृत्वादिकार्यस्वरूपः किन्तु त-
 च्छक्तिस्वभावः, तथा च कर्तृत्वादिकार्यनिवृत्तावप्युपपन्नाऽऽत्म-
 नो मुक्तिरिति शङ्कते *नन्विति ॥३८॥ कर्तृत्वादिकार्यवन्मुक्तौ
 तच्छक्तिरपि कदाचिन्नश्यति न वेति विकल्प्य उभयत्र दोषमा-
 ह *नैवमिति ॥३९॥ न शक्तेः स्वरूपनाशो मुक्तिः किन्तु श-
 क्तेर्यत्कार्यं तदनभिव्यक्तिरिति शङ्कते *अथेति । कार्मानभिव्यक्तेः
 स्वापादौ सत्त्वादतिप्रसङ्गोऽत आह *निमित्तेति । स्वापादौ पुन-
 रभिव्यक्तिनिमित्तादृष्टादीनि सन्ति, मुक्तौ तु तदभावान्नातिप्र-
 सङ्ग इत्यर्थः । मुक्तौ धर्मादेरपि कर्तृत्वादिवच्छक्तिरूपेण स्थिति-
 सम्भवात्कदाचित्कार्यव्यक्तिः स्यात्तथा चानिमोक्ष इति दूषयति
 *न तदित्यादिना ॥४०॥ विषयाभ्यासनास्वास्थ्यनुत्तये कार्या-
 नभिव्यक्तये वा परकीयोपायो नोपयोगीत्युक्तम्, इदानीं तदुपाय
 एव दुष्करोऽप्रामाणिकश्चेत्याह *साधनं चेति ॥४१॥ *निपुणो-
 ऽपीति । पुण्यदेशवासात्पुण्यस्य पापदेशवासात्पापस्य बात्पत्ति-

निषिद्धकाम्ये निःशेषे वर्जयेन्निपुणोऽपि कः ॥ ४२ ॥
 मुमुक्षुः काम्यपापे द्वे वर्जयेदिति चोदना ॥
 नास्ति वेदे कचियेन वचनासत्प्रकल्प्यते ॥ ४३ ॥
 काम्यादिवर्जनं चैतत्स्वकपोलप्रकल्पितम् ॥
 अतः प्रामादिकात्काम्यान्निषिद्धाच्च पुनर्जनिः ॥ ४४ ॥
 अथापराधो यस्यास्ति जायतामेष यस्य तु ॥
 नापराधो मुच्यते ऽसाविति चेद्धर्षतां भवान् ॥ ४५ ॥
 सापराधत्वतो मुक्तिः संदिग्धैव प्रसज्यते ॥
 द्विजातीनां खरादेस्तु त्वदुक्त्या स्यादसंशयम् ॥ ४६ ॥
 नित्यस्य फलमिष्टं चेदुपात्तदुरितक्षयः ॥
 तथापि काम्यपुण्यानां क्षयो नादुरितत्वतः ॥ ४७ ॥
 उपपातकमल्पं चेत्क्षीयतां नित्यकर्मणा ॥

दुष्परिहरेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यतो निषिद्धकाम्यवर्जन-
 मशक्यम् अतस्तत्पक्षे पुनर्जननमावश्यकमित्याह * अत इति ॥ ४४ ॥
 यस्य निषिद्धादिवर्जनमशक्यं तस्य जन्मास्तु, यस्य तु क्षपि-
 ताशेषकल्मषस्य सूक्ष्मापराधो ऽपि नास्ति तस्योक्तविधया मु-
 क्तिरस्तीति शङ्कते * अथेति । मनुष्यमात्रे ऽपराधस्य सन्दिग्ध-
 त्वान्मुक्तौ निःसन्दिग्धाधिकारस्त्वन्मते गर्दभादेरेव स्यादिति
 सोपहासमुत्तरमाह * वर्द्धतामिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अपि च “धर्मेण
 पापमपनुदति” इति श्रुतेर्दुरितानां नित्यादिना क्षयेऽपि मुकृतानां
 तदविरोधादनारब्धपुण्यकृतदेहान्तरं दुर्वारमित्यभिप्रेत्याह * नि-
 त्यस्येति ॥ ४७ ॥ * अनन्तेति । “श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृ-
 गपक्षिणाम् । चाण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” इति
 स्मृतेरित्यर्थः । एतेनोपात्तान्यपि सर्वाणि कर्माणि सम्भूय एकमेव

अनन्तदेहहेतूनां हत्यादीनां कुतः क्षयः ॥ ४८ ॥
 पापं पुण्यकृतां नेदृक् नास्ति स्वर्गाधरोहिणाम् ॥
 इवशूकरादिजन्मोक्तेर्विप्रक्षत्रादिजन्मवत् ॥ ४९ ॥
 रमणीयतराचारा विप्रक्षत्रादियोनयः ॥
 कपूयचरणाः श्वादियोनयः स्युरिति श्रुतिः ॥ ५० ॥
 नित्यकर्मभिरप्यस्ति स्वर्गः काम्याग्निहोत्रवत् ॥
 आपस्नम्बेन तत्प्रोक्तमात्रवृक्षानिदर्शनात् ॥ ५१ ॥
 फलार्थं निर्मिते त्वाग्रे छायागन्धाववारितौ ॥
 तथा वर्णाश्रमाचारादनुगच्छेत् त्रिविष्टपम् ॥ ५२ ॥
 निषिद्धकाम्यानित्यानि पूर्वजन्मसु चात्र च ॥
 कृतानि सन्न्यनन्तानि स्वास्थ्यं तत्रात्मनः कुतः ॥ ५३ ॥
 ऐकात्म्यज्ञानतः कर्मक्षयं चेदात्थं तर्हि ते ॥

देहमारभन्त इति तदभिमतैकभविकत्वमपि निरस्तमिति ध्ये-
 यम् ॥ ४८ ॥ धर्माभिरतानामनेकजन्मारम्भकं पापं नास्ति अ-
 न्यथा न धर्मे प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य, स्वर्गच्युतानामपि सू-
 करादिजन्मश्रवणान्मैवमित्याह *पापमित्यादिना । तथा चान-
 न्तपुण्यकरणेऽपि ज्ञानं विना न मुक्तिरिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 किञ्च नित्यकर्मणां दुरितक्षयातिरिक्तफलश्रवणादपि न त्वन्मते मु-
 क्तिः सम्भवतीत्याह *नित्येति । तत्र तद्यथा “आग्ने फलार्थं
 निमित्ते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्य-
 न्ते” इत्यापस्तम्बस्मृतिमर्थतः पठति *फलार्थमिति । निमित्ते नि-
 मित्ते आशंसिते वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इदानीं निरुद्धगतिकः
 सिद्धान्तमालम्ब्यते *ऐकात्म्येति । मन्मतप्रवेशे मम यथा निश्चिता
 मुक्तिसिद्धत्तवापीत्याह *तर्हीति ॥ ५४ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वकर्म-

निर्विघ्ना मुक्तिरस्त्वद्य ममेव हि न संशयः ॥ ५४ ॥
 तेन निःसारतां बुध्वा कर्मणां वेदतत्त्ववित् ॥
 ऐकात्म्यज्ञानमन्वेति कर्मत्यागपुरःसरम् ॥ ५५ ॥
 यत्तुक्तं कर्मशेषत्वमात्मतज्ज्ञानयोर्न तत् ॥
 न तावदात्मा तच्छेषोऽनुवृत्तेर्लोकमोक्षयोः ॥ ५६ ॥
 ज्ञानं कस्यात्मनोऽत्र स्यादिह कर्तृपरात्मसु ॥
 देहात्मधीर्भोगहेतुर्वाँदिकं कर्म न स्पृशेत् ॥ ५७ ॥
 देहान्तराभिसम्बन्धी न चात्मास्तीति जानतः ॥
 विवेकिनो न युक्तेयं प्रवृत्तिः पारलौकिकी ॥ ५८ ॥
 बाह्यं कर्त्रात्मधीः कर्महेतुश्चेदस्तु तावता ॥
 किमायातं कर्मधातिपरब्रह्मात्मवेदने ॥ ५९ ॥

संन्यासपूर्वकं श्रवणाद्येव कर्तव्यमित्युपसंहरति *तेनेति ॥ ५५ ॥
 यागादिकर्तृत्वादात्मनस्तद्द्वारा तज्ज्ञानस्यापि कर्माङ्गतेति पू-
 र्वपक्षोक्तमनुवदति *यत्त्विति । आत्मनस्तावन्न कर्माङ्गता तस्य
 कृष्यादावपि कर्तृत्वेन यागादिना ऽव्यभिचरितसम्बन्धाभावादि-
 त्याह *नेति ॥ ५६ ॥ आत्मज्ञानमङ्गमित्यत्राप्यात्मपदार्थो देहो
 वा अन्तःकरणविशिष्टो वा ऽशनायाद्यतीतो वेति विकल्पय-
 ति *ज्ञानमिति ॥ आद्यं दूषयति *नेहात्मेति ॥ ५७ ॥ कर्त्रा-
 त्मनो लौकिकसाधारणत्वेऽपि तस्य देहातिरिक्तत्वभियः क्र-
 तोरन्यत्रानुपयोगात्तज्ज्ञानं कर्माङ्गमिति मत्वा द्वितीयं शङ्कते *दे-
 हान्तरेति ॥ ५८ ॥ कर्तृत्वादिविशिष्टात्मज्ञानस्याङ्गत्वेऽप्यस्म-
 दभिमतवेदान्तवेद्यात्मतज्ज्ञानयोर्न कर्माङ्गता, प्रत्युत कर्मनिर्मु-
 लहेतुत्वमित्याह *बाह्यमिति ॥ ५९ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति *व-

वर्णाश्रमवयोवस्थाध्यासं कर्मोपजिवति ॥
वर्णाश्रमादि हन्त्येतत्परब्रह्मात्मवेदनम् ॥ ६० ॥
कर्तृभोक्तादिरूपत्वं प्रत्यगज्ञानहेतुजम् ॥
ज्ञाते प्रतीचि तद्रूपमपैति स्वप्नरूपवत् ॥ ६१ ॥
दारपुत्रधनादीनि कर्मसाधनतां ययुः ॥
यानि तान्यपयान्तीति किमु वक्तव्यमात्मनः ॥ ६२ ॥
देहतद्वाह्यरूपं यद्विशेषणमुदीर्यते ॥
प्रतीचो निर्विशेषस्य तदज्ञानं विना न हि ॥ ६३ ॥
चोरोऽसौ मामभिप्रेतीत्येवं चोरविशेषणम् ॥
स्थाणौ सम्भावयत्यज्ञो न त्वाभिज्ञस्तमो विना ॥ ६४ ॥
करोम्यन्धो द्विजो बालो दग्धाश्चिच्छन्नोऽहमित्यपि ॥
येति । अहं ब्राह्मणः गृही युवा ऽरोगीत्यध्यासं विना कर्माणि
प्रवृत्त्ययोगात् विशिष्टात्मधियस्तदङ्गत्वेऽपि न शुद्धात्मधियस्तदङ्ग-
ता तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ सत्यस्य कर्तृत्वा-
देः कथं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्य, कर्तृत्वादिरात्मनि कल्पितः
दृश्यत्वात्स्वप्नजादिवदित्यभिप्रेत्याह *कञ्चित् ॥ ६१ ॥ प्रत्य-
क्तत्त्वसाक्षात्कारेणात्मधर्मत्वेन प्रतीतकर्तृत्वादिनिवृत्तौ कर्मसाध-
नीभूतबाह्यदारादिनिवृत्तिः कैमुतिकन्यायसिद्धेत्याह *दारेति ।
*कर्मसाधनतां ययुरिति । सभार्यस्य जातपुत्रस्य धनवत आधा-
नादिविधानादिति भावः ॥ ६२ ॥ किञ्च देहादेरात्मनश्चाहं मनुष्य
इत्यादिविशेषणविशेष्यत्वेन प्रतीतिर्देहादेः कल्पितत्वमन्तरा न
घटत् इत्याह *देहेति ॥ ६३ ॥ मोहादेवान्यदन्यस्य विशे-
षणमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *चोर इति । यो हि पुरः
स्थितं स्थाणुं स्थाणुत्वेन न वेद स त्वसौ चोर इत्यभिप्रेत्याग-
च्छतीति चोरेण तं विशिनष्टि, यस्तु पुरोवर्तिनं स्थाणुं स्थाणु-

नाविद्यामन्तरेणैतैः प्रत्यगात्मा विशिष्यते ॥ ६५ ॥
 इयमेवात्मनो ऽविद्या कर्माधिकृतिकारणम् ॥
 अधिक्रियन्ते येनैते बृहस्पतिसवादिषु ॥ ६६ ॥
 सर्वकर्मममुच्छेदि ज्ञानं वेदान्तमानजम् ॥
 तन्मूलाज्ञानपातित्वान्नास्य कर्माङ्गता ततः ॥ ६७ ॥
 यच्चोक्तमर्थवादत्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य तत् ॥

त्वेन वेद स तं तेन न विशिनष्टि, अतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 स्थाणोर्मोहादेव पुंविशेषणत्वं तथा ऽन्यत्रापीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ मो-
 हादतेऽपि दण्ड्यमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य
 अगृहीतभेदयोर्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रतीतो मोहो हेतुरुक्तः ।
 दण्डीत्यादौ तयोर्भेदग्रहाद्वैपम्यमित्यभिप्रेत्य निर्विशेषात्मना स-
 हागृहीतभेदविशेषणान्युदाहरति * करोमीति ॥ ६५ ॥
 कर्त्रादीनामज्ञातभेदानां पुंस्थाणुविशेषणत्ववदात्मविशेषणत्व-
 स्यादविद्याकृतत्वेऽपि प्रकृतधर्माधिकारे किमायातं ? त-
 त्राह * इयमेवेति । इयमविद्या ऽविद्याधीनविशेषणविशे-
 ष्यताऽऽत्मनः कर्मसम्बन्धब्राह्मणाद्यभिमानहेतुर्येन ब्राह्मणादयो
 बृहस्पतिसवादिषु स्वामित्वेन सम्बध्यन्ते तादृशाभिमाने हे-
 तुर्विशेषणविशेष्यभावापन्ना ऽविद्यैवेति पूर्वेषान्वयः । तथा च
 कर्मसम्बन्धानिमित्तब्राह्मणाद्यभिमानस्याविद्यत्वादविद्वान्कर्माधि-
 कारीति भावः ॥ ६६ ॥ अविदुषः कर्माधिकारित्वे फ-
 लितमाह * सर्वेति । प्रमाणजन्यं ज्ञानं कर्ममूलाज्ञाननिवर्तकत्वेन
 कर्मोच्छेदकं यस्मात्ततोऽस्य न कर्माङ्गतेति योजना ॥ ६७ ॥ शु-
 द्धात्मज्ञानस्य कर्मानङ्गत्वे तत्फलश्रुतः ब्रह्मात्मैक्यपरत्वेन स्वा-
 र्थपरत्वाभावादर्थवादत्वेऽपि न गुणवादता किन्तु “यन्न दुःखेन

अभ्युपैम्यर्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः ॥ ६८ ॥
 विरोधानुपलम्भेनापापद्लोकश्रुतेरिव ॥
 नैवाभूतार्थवादत्वं किन्तु भूतार्थवादता ॥ ६९ ॥
 कुतो विरोधः शङ्कोन प्रत्यक्षे ब्रह्मधीफले ॥
 ब्रह्मत्वमात्मनो दृष्ट्वा नोत्तरेत्संसृतिं कथम् ॥ ७० ॥
 उत्तीर्य संसृतिं भूयः कर्तृत्वादीन्न वीक्षते ॥
 रोगादिवदनर्थत्वात्कर्तृत्वादिजिहासतः ॥ ७१ ॥
 कर्तृत्वादिस्वभावस्य दृश्यत्वात्तु दृगात्मनि ॥
 अविद्याकल्पितत्वं स्याद् दृगात्मा तु न दृश्यते ॥ ७२ ॥
 प्रमाता साक्षिणा दृश्यो मातुर्मानं प्रजायते ॥

सम्भिन्नमित्यादिवत् भूतार्थवादतेत्याह *यच्चेत्यादि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
 विदितब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वाद्यनिवृत्ते: “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इ-
 त्यादिफलश्रुतेरपि गुणार्थवादत्वमित्याशङ्क्य असम्यग्ज्ञानिनां
 तथात्वे ऽप्यप्रतिवद्धसाक्षात्कारवतामसङ्गाद्वितीयपरमानन्दस्यानु-
 भविकत्वान्न विरोधशङ्केत्याह *कुतो विरोध इति ॥ ७० ॥ *न
 वीक्षते इति । पूर्ववदात्मनिष्ठतया न पश्यतीत्यर्थः । कर्तृत्वादेर्जि-
 हासितत्वे हेतुः *रोगेति । आदिशब्देन अहिकटकादिग्रहः ॥ ७१ ॥
 कर्तृत्वादेः सत्यत्वात्तत्त्यागः कथं घटेतेत्याशङ्क्य, तन्मिथ्यात्व-
 साधकं पूर्वोक्तानुमानं स्मारयति *कर्तृत्वेति । दृश्यत्वं चैतन्य-
 विषयत्वमतो नात्मनि व्यभिचार इत्याह *दृगान्मेति ॥ ७२ ॥
 कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वाभावानुमानं तद्धर्मन्वग्राहकाहंप्रत्ययवाधि-
 तमित्याशङ्क्य, स किं प्रत्ययः प्रमातृविषयः साक्षिविषयो वा ?
 तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति *प्रमातेत्यादिना । यस्मान्मा-
 त्रादित्रयं दृश्यं तस्मान्मात्रादित्रयसाक्षी न स्वविषयप्रमातृक-
 र्तृकमेयगोचरक्रियाव्याप्यो भवति । यथा न बन्धिः स्वदाहो-

मानेन मीयते मेयं साक्षिदृश्यं त्रयं ततः ॥ ७३ ॥
 मातृस्थं मेयगं मानं प्रतीचि त्रयसाक्षिणि ॥
 न व्यापारयितुं शक्यं वन्नि दग्धुमिवोल्मुकम् ॥ ७४ ॥
 परार्थसंहतानात्मभोग्यकर्त्रादिबोधिना ॥
 मानेन तद्विरुद्धोऽर्थः साक्ष्यं मीयते कथम् ॥ ७५ ॥
 साक्षिसाक्ष्याभिसम्बन्धः साक्षिवस्तुनि कल्पितः ॥
 साक्ष्यापेक्ष्यं न साक्षित्वं केवलानुभवात्मनि ॥ ७६ ॥
 इच्छाद्वेषादयोऽप्येते न चिदात्मनि सम्मताः ॥
 कामः सङ्कल्प इत्येवं मनोधर्मत्वसंश्रवात् ॥ ७७ ॥

ल्लुक्क्रियाव्याप्यस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नन्वात्मा मा-
 त्रादिग्राहकग्राह्यः प्रमात्रादेरविलक्षणत्वात् प्रमात्रादिवदित्या-
 शङ्कासिद्धो हेतुरित्यभिप्रेत्याह *परार्थेति ॥ साक्षी प्रमात्रा-
 दिविलक्षणः अपरार्थत्वात् व्यतिरेके मात्रादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टा-
 न्ते परार्थत्वं साधयति । *संहतेति । विमतं परार्थं संहतत्वात्
 गृह्यवदित्यर्थः । प्रमात्राद्यनात्मबोधिप्रत्ययेन तद्विलक्षणः साक्षी
 न विपरीकर्तुं शक्यः पराज्ज्ञानस्य प्रतीचि प्रवृत्तिविरोधादिति
 भावः ॥ ७५ ॥ नन्वात्मनः साक्षित्वे साक्ष्येण सह सम्बन्धो
 वाच्यः, अन्यथा तत्साक्षित्वानुपपत्तिः, तथा चासङ्गत्वहानेरत
 आह *साक्षीति । यथा “सविता प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाश्यमनपे-
 क्ष्यापि सवितुः प्रकाशकत्वनिर्देशः, एवमात्मनः साक्ष्यमनपेक्ष्यापि
 साक्षित्वव्यपदेशो घटते, तदपेक्षत्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य कल्पितत्वा-
 न्नासङ्गत्वहानिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ इच्छादीनामात्मधर्मत्वात्तदधीनक-
 र्त्वादिरपि तद्धर्म इति नैयायिकास्तान्प्रत्याह *इच्छेति । इच्छा-
 दयः कचिदाश्रिताः गुणत्वादूपवदित्यनुमानात्पारिशेष्यात्तेषामा-
 त्मगुणतेत्याशङ्क्य, श्रुतिविरोधान्मैषमित्याह *काम इति ॥ ७७ ॥

आत्मनश्चेदमी सर्वेऽनर्थं कुर्यात्स्वयं कथम् ॥
 आत्मा जानन्यथा शत्रोस्तथा तस्मादनात्मवान् ॥ ७८ ॥
 अविद्ययाऽत्मधर्मत्वे दोषः कश्चिन्न विद्यते ॥
 तद्वर्जनस्य संसिद्धेर्बेदान्तरात्मबोधनात् ॥ ७९ ॥
 परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता ॥
 संवित्सैवैह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रनागतः ॥ ८० ॥

किं चामी चेदात्मधर्मा एषामनर्थहेतुत्वमात्मा वेत्ति न वा ? तथाच
 दूषयति * अनर्थमिति । स्वयं स्वस्येति यावत् । कुर्यान् इत्यादि-
 दिसामग्रीं कथं सम्पादयेत् बुद्धिपूर्वकारी नात्मनोऽनर्थं करोति ते-
 त्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह * यथा शत्रोरिति । तस्मात् द्वितीयः करि-
 शिष्टः ततश्च प्राप्तं तेषामज्ञानकारित्वमित्यभिप्रेत्याह * तस्मादिति ।
 अनात्मवानबुद्धिमानज्ञानीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ अज्ञानकारित्वेऽपि
 तेषामनर्थहेतुत्वं तुल्यम् अनाद्यज्ञानस्यात्मवत्त्वित्वात् । अनादि-
 त्याशङ्क्य, विरोधिसन्निधानेऽनादिप्रागभावविज्ञानात् । अनाद्य-
 न्यज्ञानाभिव्यक्तवैतन्येन तस्यापि निवृत्तिरन्वयान्ते प्राद-
 * अविद्ययति ॥ ७९ ॥ नन्दप्रियादिनिवृत्तेरात्मनात्वात् । अत्र अ-
 स्योपायत्वम् उपायोपेयत्वस्य भेदोक्तत्वात् । * परागिति । अ-
 स्यार्थः । पराचः शब्दादयोऽर्थ्याः येषां प्रमेयास्तानि प्रत्यक्षादिन-
 माणानि परागर्थप्रमेयाणि तेषु फलत्वेन सम्मता या संविद् अनुव-
 स्तु न फलं जन्माभावात् सैव परमात्मस्वरूपा वेदान्तोक्तिप्र-
 णप्रमाणस्य प्रमेयस्तात्पर्यगम्याऽर्थः । तथावाधियादिरोधोक्त-
 णोपायत्वं तन्निवृत्त्याऽऽत्यन्ता च फलत्वादुपेयत्वेनैकमेवात्मना-
 कारभेदादुभयथात्वमिति ॥ ८० ॥ अपि चाद्वितीयोऽनर्थोऽपि

अबोधकत्वान्नो मात्वं स्यादितोऽन्यार्थकल्पने ॥
 वेदान्तानामतो ध्यानविध्याद्यर्थो न कल्प्यताम् ॥ ८१ ॥
 नन्वेवमपि मानत्वव्याघातः स्याक्रियाविधेः ॥
 अद्वयात्मनि सम्बुद्धे कर्मानुच्छित्यसम्भवात् ॥ ८२ ॥
 नैतदेवं यतो शेषमानानामपि मानता ॥
 आपरात्मावबाधात्स्थाद्वोधात्पूर्वमबाधनात् ॥ ८३ ॥
 ऊर्द्धं त्विष्टममानत्वमैकात्म्यमतिबाधनात् ॥
 मानान्यपि च बाध्यन्ते मानेन प्रबलेन हि ॥ ८४ ॥
 श्येनादिविधिबाधः स्यादर्हिसाविधिना यथा ॥
 तथैवैकात्म्यमानेन द्वैतमानं प्रबाध्यताम् ॥ ८५ ॥
 श्येनार्हिसाविधी एतौ दृष्टादृष्टार्थभेदतः ॥
 व्यवस्थितौ तयोरेकमबाध्यममतं यदि ॥ ८६ ॥

न्तानामन्यार्थत्वकल्पनेऽबोधकतालक्षणमप्रामाण्यं स्यादतः का-
 र्यार्थत्वं न कल्प्यमित्याह *अबोधकत्वादिति ॥ ८१ ॥ अद्वया-
 नुभवविषयत्वं वेदान्तानाममृष्यन्नाशङ्कते *नन्विति । अद्वितीया-
 त्मनि वेदान्तप्रामाण्येऽपि तज्ज्ञानेन कारकादिभेदस्यापहृतत्वा-
 त्कर्मकाण्डप्रामाण्यं व्याहन्येत तथा च तदेकदेशवेदान्तेष्वप्यना-
 श्वासः प्रसज्येतेति भावः ॥ ८२ ॥ किं तस्याप्रामाण्यं ज्ञानात्पूर्वं
 व्याहन्येत पश्चाद्वा ? । नाद्य इत्याह *नैतदिति । आत्मज्ञानपर्यन्तं
 मानत्वे हेतुमाह *बोधादिति ॥ ८३ ॥ द्वितीयमिष्टापत्त्या दूषयति
 *ऊर्ध्वमिति । ननु मानानां परस्परबाध्यबाधकभावो न दृष्टचरो-
 ऽत आह *मानानीति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ क्रोधारातिवशीकृतचित्तस्य
 दृष्टार्हिसार्थतया श्येनादिविधिः जितक्रोधस्यादृष्टार्थतया न हिं-
 स्यादिति विधिरिति व्यवस्थिताधिकारकत्वान्न तयोर्बाध्यबा-
 धकतेति शङ्कते *श्येनेति । *अबाध्यममतमिति । अबा-

तर्ह्यद्वैतद्वैतमाने तत्त्वातत्त्वार्थगोचरे ॥
 उभयोर्व्यवतिष्ठेतां नरयोर्मुक्तवद्वयोः ॥ ८७ ॥
 कर्माण्यतो विधीयन्तामविवेकिनरं प्रति ॥
 न तु विध्वस्तमकलकर्महेतुं बुधं प्रति ॥ ८८ ॥
 सम्यग्विमृदिताशेषध्वान्तस्य च न पूर्ववत् ॥
 अज्ञानादि पुनः कर्तुं शक्यते हेत्वसम्भवात् ॥ ८९ ॥
 सर्वकर्मनिरासे ऽतो ऽधिकारः स्याद्विवेकिनः ॥
 बुभुत्सोरपि संसिद्धो बुद्धत्वपदवाञ्छनात् ॥ ९० ॥
 कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥

ध्यमिति कृत्वोदाहरणमसम्मतमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ प्रकृतेऽपि वि-
 द्बुद्धविद्वद्विषयतया काण्डद्वयव्यवस्थोपपत्तेर्न बाध्यवाचकतेत्याह
 * तर्हीति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अथ विद्वानपि यथापूर्वं मान-
 तो व्यवहरति तत्कथं ज्ञानादूर्ध्वं विध्याद्यप्रामाण्यं? तत्राह *स-
 म्यगिति । अत्राज्ञानशब्दस्तज्जन्यकर्मपरः । न च विदुषो मा-
 नप्रवृत्तिहेत्वज्ञानविलये व्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । बाधि-
 तानुवृत्त्याऽपि तत्सम्भवादित्यर्थः ॥ ८९ ॥ फलितमाह *सर्वेति ।
 विवेकिनः साक्षात्कारवतः । अथ यद्यविद्याविषयः कर्माधिकार-
 स्तर्हि विविदिपासंन्यासो न स्यादित्याशङ्क्याह *बुभुत्सोरिति ।
 विविदिषोद्देशेन कर्मविधानात्तत्सिद्धौ तेन प्रयोजनाभावाद्विवि-
 दिषोरपि कर्मत्यागो घटते इति भावः ॥ ९० ॥ विविदिषोः कर्म-
 त्यागे युक्त्यन्तरमाह *कारकेति । कर्त्रादिकारकाणां व्यवहारो
 नाम कर्म तस्मिन् मति जिज्ञास्यमानं शुद्धं वस्तु वीक्षितुं न क्षमः
 कर्मापहृतधीत्वादतो न जिज्ञासोः कर्माधिकारः । आरुरुक्षोर्मु-
 नेर्योगमित्यादिस्मृतेरिति भावः ॥ किञ्च निष्प्रपञ्चतत्त्वे विवेक-
 विषयीकृते कर्मनिमित्ताभिमानशैथिल्याच्च तस्मिन्नधिकार इत्या-

तद्विरुद्धफले बाह्यसाधने ऽनेककारके ॥
 कथं कर्मणि तज्ज्ञानन्मनो दध्याद्वसन्नपि ॥ ९७ ॥
 वारिषध्याशनोपेनं सर्वानर्थविवर्जितम् ॥
 मार्गं त्यक्त्वा सुधीः को वा यियासत्यतथाविधे ॥ ९८ ॥
 विरक्तस्य तु जिज्ञासोर्ज्ञानान्नान्यद्व्यपेक्षणम् ॥
 कर्मापेक्षा हि साध्येऽर्थे सिद्धेऽर्थे न तदर्थकम् ॥ ९९ ॥
 ऐकात्म्यमेव तन्मेयं तस्यैवाप्रतिबोधतः ॥
 बुद्धो भेदो न तन्मेयो भेदाभेदौ तु दुःशकौ ॥ १०० ॥
 नन्वविद्यावदिष्टं चेद्ब्रह्म दोषो महानयम् ॥
 निरविद्यं च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते ॥ १ ॥

च्छकर्मफलस्य बाह्यबहुसाधनसाध्यतां जानन्हसन्नपि लीलया कर्म
 न करोतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ समीचीनोपायलाभे बुद्धिपूर्वकारी
 तद्विरुद्धे न प्रवर्तत इत्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह *वारीति ॥ ९८ ॥
 अथ कर्मणैव हि संसिद्धिमित्यादिस्मृत्या कर्मणो मुक्तिहेतुत्व-
 प्रतीतेः कथं तस्यातथाविधत्वम् ? अत आह * विरक्तस्येति ।
 स्मृतौ सिद्धिपदं शुद्धिपरमिति भावः ॥ ९९ ॥ ज्ञानस्य मुक्तिहे-
 तुत्वेऽपि नाद्वैतविषयस्य तद्वैतता येन तस्मिन्सति कर्माधिकारो
 न स्यात्किन्तु तद्वैतेश्वरविषयस्येत्याशङ्क्य, श्रुतेरज्ञानार्थपरत्वा-
 न्मैवमित्याह *ऐकात्म्येति । बुद्ध इति, अनुमानादिनेति शेषः ।
 भेदशब्देन भिद्यत इति व्युत्पत्त्याऽद्वैतव्यतिरिक्तः, सर्वोऽपि
 विवक्षितः ॥ १०० ॥ ब्रह्मणोऽप्यज्ञानत्वमाश्रयति *नन्विनि ।
 ज्ञानरूपं ब्रह्म नाज्ञानमास्कन्दति व्याघातादित्यर्थः । मास्तु त-
 र्हि ब्रह्मण्यविद्येत्याशङ्क्य, तर्हि तदभिन्नजीवेऽपि तदयोगात्
 ज्ञानवैयर्थ्यमित्याह *निरविद्येति ॥ १ ॥ ब्रह्मणो वास्तवं नि-

मैवं नभःस्थसूर्यस्य समेधामेधते इव ॥
 सविद्यनिरविद्यत्वे किं न स्तो दृष्टिभेदनः ॥ २ ॥
 अविचारात् घनच्छन्नो निर्धनस्तु विचारतः ॥
 अतत्त्वतत्त्वदृष्टिभ्यां ब्रह्मापि द्विविधं तथा ॥ ३ ॥
 अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते ॥
 ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥ ४ ॥
 न जानाम्यहमित्येपाऽनुभूतिः सर्वसम्मता ॥
 तन्नाविद्याचिदात्मानौ तत्सम्बन्धश्च भ्रान्त्यमी ॥ ५ ॥
 अविचाराद्भासमाना विचाराद्विनिवर्तते ॥
 अविद्येयं चिदात्मा तु भात्येवासौ निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 अविद्या त्वविचारेण भासते, तन्निरूपणे ॥
 'अविद्वान्वांस्थ विद्वान्वा नोभावप्यत्र शक्नुतः ॥ ७ ॥

रविद्यत्वं, साविद्यत्वं तु काल्पनिकमतो नोक्तदोष इति सहष्ठा-
 न्तमाह *मैवमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तमेवार्थं सङ्गेपविस्तराभ्या-
 माह *अस्येति । अविद्यायामासित्वा स्थित्वा विचारमकृ-
 त्वेति यावत् । ब्रह्मद्वारा ब्रह्मीभूतदृष्ट्या ॥ ४ ॥ विचारशून्यैः
 प्रत्यक्तत्त्वे कल्पिताऽविद्यास्तीति पूर्वाद्धेनोक्तम् अर्थं विस्तरे-
 णाह *नेति ॥ ५ ॥ साक्षिनिष्ठतयाऽविद्याऽनुभूयते चेत्तर्हि
 सत्यैवास्त्वित्यत्राह *विचारादिति । यदि सा सत्या स्याद्विचा-
 रजन्यसाक्षात्कारानन्तरमपि चैतन्यवदेव प्रतीयेतत्यभिप्रेत्याह
 *चिदात्मा त्विति ॥ ६ ॥ तर्हि तस्याः कल्पितत्वे तन्निरासय-
 त्ववैयर्थ्यमित्याशङ्क्य, तस्याः कल्पितत्वं केनापि ज्ञातुं न शक्य-
 त इत्याह *अविद्येति । भासते इत्यनन्तरं यद्यपि तथापीति
 द्वयमध्याहर्तव्यम् ॥ ७ ॥ उभयोरशक्तिं क्रमेणाह *अविद्यावानि-

अविद्याबानविद्यात्वं न निरूपयितुं क्षमः ॥
 ब्रह्मबोधात्पुरा तस्या वस्तुत्वेनैव भासनात् ॥ ८ ॥
 न निरूपयते विद्वान्विद्यादृष्ट्यैव बाधनात् ॥
 वेद्यं ब्रह्मैव विद्यायां भासते बाध्यते तु सा ॥ ९ ॥
 निद्राया न हि निद्रात्वं निद्राणेन निरूप्यते ॥
 अनिद्राणोऽप्यपश्यंस्तान् न निरूपयितुं क्षमः ॥ १० ॥
 अथ बुध्वाऽनुभूतां तामनिद्राणः परामृशेत् ॥
 परामृशत्वविद्यां च बोधादूर्ध्वं बुधस्तथा ॥ ११ ॥
 अविद्याब्रह्मसम्बन्धमविद्यादृष्टिकल्पितम् ॥
 परामृशत्यतः सिद्धमस्याविद्येत्युदीरितम् ॥ १२ ॥
 अविद्यावृत्तबीक्षायां ब्रह्मसम्बन्धतेत्यपि ॥

ति । अविद्यात्वं कल्पितत्वम् । निरूपयितुं साक्षात्कर्तुम् ॥ ८ ॥
 विद्यादृष्ट्येत्युक्तं विवृणोति *वेद्यमिति । तस्याः प्रत्यङ्मात्र-
 कालीनत्वं बाध्यत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *निद्राया इति । निद्राशब्देनात्र
 तज्जन्यो स्वप्नो लक्ष्यते, तस्य निद्रात्वं कल्पितत्वमिति ॥ १० ॥
 निद्राणस्य तत्काले कल्पितत्वज्ञानाभावेऽपि बोधानन्तरं तस्य
 बाध्यत्वलिङ्गेन तदस्तीति शङ्कते * अथेति । तर्हि तद्विद्वान-
 पि विचारशून्येन मया प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि कल्पिताऽविद्ये-
 ति जानातु अथापि तन्निवृत्तये पूर्वं प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेत्याभिप्रेत्याह
 *परामृशत्वमिति ॥ ११ ॥ यतोऽविचारदशाकल्पितं परामृश-
 त्यतोऽस्याविद्येति श्लोकपूर्वार्थार्थ उपपद्यत इत्याह *अवि-
 द्येति ॥ १२ ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं ब्रह्मद्वारेत्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे
 *अविद्यावृत्तेति । अविचारदशायामित्यर्थः । ब्रह्मवृत्तेति । पर-

ब्रह्मवृत्तपरीक्षायां नासौ ब्रह्मसृष्टिर्गम्यते ॥ १३ ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धर्जिन्ममात्रतः ॥
 अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ १४ ॥
 अतः प्रमाणतोऽशक्या ऽविद्याऽस्येति परीक्षितुम् ॥
 कीदृशी वा कुतो वेति ब्रह्मदृष्ट्या कथञ्चन ॥ १५ ॥
 वस्तुनोऽन्यत्र मानानां व्याप्तिर्न हि युज्यते ॥
 अविद्या च न वस्त्वष्टं मानयोगासहिष्णुतः ॥ १६ ॥
 अविद्याया अविद्यात्वभिदमेवात्र लक्षणम् ॥
 मानयोगासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ १७ ॥
 मानेन ब्रह्मवीक्षायामविद्यागन्धवर्जनात् ॥
 ब्रह्मद्वारेति सुष्ठूक्तं नोक्तदोषद्वयं ततः ॥ १८ ॥
 • एवं चाज्ञातमैकान्त्यं सुस्थाऽतो ऽस्यैव मेयता ॥

मर्थतो विचार्यमाण इत्यर्थः ॥ १३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति *त-
 त्वमिति ॥ १४ ॥ यतो वाक्योत्थविद्या सकार्याविद्याया-
 स्त्रिकालवर्तिनीमपि सत्तां न मृष्यते ऽतो मुक्तस्य सकार्या-
 विद्याऽस्तीति न मानतः शक्यं निश्चेतुमित्याह *अत इति ॥ १५ ॥
 अज्ञानस्याप्रामाणिकत्वमनुमानेनापि साधयितुं व्याप्तिमाह *वस्तु
 न इति । यन्मानायोग्यं तदवस्तु यथा शशशृङ्गमिति व्याप्तिमु-
 क्त्वाऽनुमानमाह *अविद्येति ॥ विमतं मानयोग्यं शास्त्रार्थत्वाद्ब्रह्म-
 वदित्यनुमानमाशङ्क्य, हेत्वसिद्धिमभिसन्धायाम् *अविद्याया इति
 ॥ १७ ॥ अत एवोक्तं साक्षिवेद्यस्याज्ञानस्य प्रमाणैरभाव-
 व्यावृत्तिः प्रकाश्यत इति । सद्ब्रह्मलोकशेषस्य निरविद्यतामाह
 *मानेनेति ॥ १८ ॥ एवं साविद्यत्वनिरविद्यत्वं दृष्टिभेदेन ब्रह्म-
 ण्युपपादितम् अतोऽस्याज्ञातत्वेन वेदान्तप्रमेयत्वं सुस्थमित्याह
 *एवं चेति । नन्वेवमपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वादद्वैतस्य तद्वोचकशा-

प्रत्यक्षं द्वैतबोध्यन्न दौर्बल्यान्न विरुध्यते । १९ ॥
 आसन्नत्वादाश्रयत्वाद्देश्याच्चात्मवस्तुनः ॥
 तद्वोविशास्त्रं प्रत्यक्षात्प्रबलं द्वैतबोधिनः ॥ २० ॥
 प्रत्यक्षं तद्यथा ऽऽसन्नं परोक्षार्थावबोधिनः ॥
 सर्वप्रत्यक्तमे तद्वद्वोधो वाक्योत्थ आत्मनि ॥ २१ ॥
 आत्मानं सत्यमाश्रित्य मिथ्याद्वैतं प्रसिध्यति ॥
 आत्मानुभववैश्याज्जडार्थो विशदीभवेत् ॥ २२ ॥
 अतः प्रबलमानेन ब्रह्मतत्त्वेऽवबोधिते ॥
 विद्याफलस्य प्रत्यक्षान्नास्याभूतार्थवादता ॥ २३ ॥
 ननु निर्धूतशोकादि फलं यत् श्रूयते श्रुतौ ॥
 आत्मविद्यास्तुतिर्ह्येषा विद्यायां पुष्पवृत्तये ॥ २४ ॥

स्वस्य ग्रावप्लवनादिवाक्यवदप्रामाण्यमित्याशङ्क्य, तस्य प्रत्यक्षा-
 पेक्षया प्रबलत्वान्न तद्वाध्यतेत्याह *प्रत्यक्षमिति ॥१९॥ तस्य
 प्राबल्ये हेतुत्रयमाह *आसन्नत्वादिति ॥२०॥ आद्यं हेतुं विद्व-
 णोति *प्रत्यक्षमिति । परोक्षादनुमेयाद्वस्तुनः सकाशात्प्रत्यक्षवि-
 षयभूतं वस्तु यथा सन्निहितमिष्टं तथा ब्रह्मात्मनि वेदान्तवाक्य-
 जो बोधः सर्वतः सन्निहित विषयीकरोति तद्विषयात्मनः प्रत्यक्त-
 मत्वादित्यर्थः ॥२१॥ द्वितीयतृतीयौ विशदयति* आत्मानमिति ।
 कल्पितस्य सत्याधिष्ठानमन्तरा स्थित्यनुपपत्तेरित्यर्थः । *आ-
 त्मेति । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्फूर्त्या तत्स्फूर्तिरिति भावः ॥२२॥
 तस्माद् ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य गुणार्थवादत्वं नेति प्रकृतमुपसंहर-
 ति* अत इति । तत्र विद्वत्प्रत्यक्षमपि हेतुं करोति *विद्यति ॥२३॥
 विद्याफलविषयमागमं “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिकमनुभव-
 विरोधादपाकुर्वन्नाशङ्कते *नन्विति । फलं, ज्ञानस्येति शेषः ॥
 २४ ॥ यच्च तत्र विद्वत्प्रत्यक्षमुक्तं तत्प्रत्याह *मनोराज्येति ।

मनोराज्यसमं मन्ये सर्वमेतत्कृतं फलम् ।
 न प्रत्येमि यतः साक्षात्प्रत्यक्षं ज्ञानतः फलम् ॥२५॥
 अत्रोच्यते फलं त्विष्टं गम्यमानं प्रमाणतः ॥
 त्यक्त्वा कल्पयसे कस्मादनिष्टामश्रुतां स्तुतिम् ॥२६॥
 स्वप्नस्थानादिसञ्चारिविज्ञानमयनामकः ॥
 धीस्थचैतन्याभिम्बोऽयं सदा शोचतु मुञ्चतु ॥ २७ ॥
 बहुशोऽसङ्गवक्षसा निःसङ्गत्वं ब्रुवाणया ॥
 श्रुत्यैव शोकमोहादि धिम्बात्मनि निवारितम् ॥२८॥
 अहं दुःखीतिधीर्मूढं शोचन्तं प्रतिबिम्बितम् ॥
 चिदाभासं प्रगृह्णातु किमायातं चिदात्मनि ॥ २९ ॥
 आभासगतशोकादि स्वात्मन्यारोप्यते यदि ॥

विद्याया इष्टफलत्वे विदुषि मय्यप्युपलभ्येत नोपलभ्यते तत-
 स्त्वदनुभवो ऽसम्मत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ श्रुतेः शोकनाशपरता-
 त्यागे तस्यानिष्टत्वं बाहेतुः वाक्यादनवगम्यमानत्वं वेति विक-
 ल्यमाभिसन्धाय क्रमेण निरस्यति *फलमिति ॥ २६ ॥ नन्वनु-
 क्तोपालम्भोऽयं अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरोधादात्मनः शोका-
 दिनाशपरत्वं फलश्रुतेर्नास्तीत्युक्तत्वादित्याशङ्क्य, प्रत्यक्षश्रुत्यो-
 र्भिन्नविषयत्वादविरोध इत्याह *स्वप्नेत्यादि । स्थानत्रयसञ्चा-
 रोक्त्वाऽऽगमापायिभ्यः स्थानतदभिमानिभ्योऽन्यं तत्साक्षिणं
 सदानुभूतिस्वभावं प्रत्यक्षमुक्त्वा तस्यावस्थात्रयासम्बन्धात्तत्स-
 म्बन्धाधीनदुःखाभावमाह वेदः, अतः प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयतया
 विरोधसमाधेः श्रुत्यैवोक्तत्वाच्च तत्र विरोधशङ्केत्यर्थः ॥ २७ ॥
 ॥२८॥२९॥ चिदात्मनो निर्दुःखत्वेऽसङ्गश्रुत्या तद्गतशोकिनिवार-
 णमनुपपन्नम् अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य, वस्तुतस्तदभावेऽप्यारो-

आरोपोऽपोद्यते श्रुत्या निःसङ्गत्वादिबोधनात् ॥३०॥
 चित्स्वरूपचिदाभासौ वाक्याहम्बुद्धिगोचरौ ॥
 अदुःखिदुःखिनौ भूत्वा अनुभूयेने यथायथम् ॥ ३१ ॥
 बोधात्प्राग्द्विविधं दुःखमेकं बुद्धिस्वभावजम् ॥
 रोगावमानदारिद्र्यपुत्रहान्यादिरूपकम् ॥ ३२ ॥
 अपरं त्वीदृशे दुःखे मग्नोऽहं बहुजन्मसु ॥
 इत उद्धर्तुमात्मानं न शक्नोमीति मोहजम् ॥ ३३ ॥
 तत्राद्यं कर्मजत्वेन नश्येद्भोगादृते न हि ॥
 द्वितीयं भ्रमजं तत्त्वबोधादेव निवर्तते ॥ ३४ ॥
 हर्षशोकौ विभ्रमोत्थौ कर्मोत्थसुखदुःखयोः ॥
 बोधहेयौ हर्षशोकौ भोक्तव्ये तु सुखेतरौ ॥ ३५ ॥
 दुःखेष्वनुक्षिप्तमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥
 मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहतीतिवचः प्रमा ॥ ३६ ॥

पितं तन्निविध्यते इत्याह *आभासेति । यदि यस्मात् ॥ ३० ॥
 प्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयत्वमुक्तमुपसंहरति *चिदिति । यथायथं
 विभज्यानुभूयेते, विद्वद्भिरिति शेषः ॥ ३१ ॥ किञ्च चिदाभासे
 ऽपि पूर्ववन्न सर्वदुःखानुवृत्तिः किन्तु कतिपयदुःखस्यैव निष्फल-
 स्येति वक्तुं बोधात्पूर्वं दुःखद्वैविध्यं दर्शयति *बोधात्प्रागिति ।
 स्वाभाविकं विवृणोति *रोगेति ॥ ३२ ॥ मोहजमाह *अपरमिति
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ बोधानन्तरमपि प्रारब्धप्रापितसुखदुःखयोर्भो-
 क्तव्यत्वैऽपि तज्जन्यहर्षशोकयोर्नानुवृत्तिः तयोर्भ्रान्तिमात्रजन्य-
 त्वादित्याह *हर्षेति । सुखदुःखयोः, फलभूताविति शेषः । मद-
 विशेषः सुखफलं हर्षः, रोदनताडनादि दुःखफलं शोकः ॥ ३५ ॥
 उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह *दुःखेऽपि । प्रमा प्रमाणम् ॥ ३६ ॥ मत्वा

धीरित्थं बुद्धतत्त्वस्य तत्त्वानुस्मृतिसन्ततेः ॥
 पुनरप्युदियाद्धान्तेर्वासनाविस्मृतिक्षणे ॥ ३७ ॥
 पुनः संस्मृतिहेया ऽसाधित्थं धीरैर्बुधैः सदा ॥
 फलेऽनुभूयमाने त्वं कथमेतन्निरस्यसि ॥ ३८ ॥
 श्रुतादपि न चेद्वाक्यज्जायेत फलवन्मतिः ॥
 शङ्कोतैवं जायते तु धीः शास्त्रादधिकारिणः ॥ ३९ ॥
 नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ॥

धीर इति धैर्यं हर्षशोकप्रहाणे हेतुरित्युक्तम् । धैर्येऽपि निरन्तरं
 तत्त्वानुसन्धानं हेतुरित्याह *धीरत्वमिति । भवतीति शेषः । तर्हि
 तत्त्वविस्मृतिकाले धैर्यापगमेन भ्रान्त्या हर्षादिवासना पुनरुदे-
 ध्यतीति शङ्कते *पुनरिति ॥ ३७ ॥ उदिताऽपि सा क्षणेन तत्त्व-
 स्मृत्या निरस्यते इत्याह *पुनरिति । विद्वदनुभवमुपपाद्य एव-
 मनुभूयमानं ज्ञानफलं दुरपह्वमिति्याह *इत्थमिति ॥ ३८ ॥ प्रत्यक्षं
 विद्याफलमित्येतन्मनोराज्यसममिति यदुक्तं तत्परिहरति *श्रुता-
 दिति । श्रुतास्तत्त्वमस्यादिवाक्यादधिकारिणोऽपि फलवज्ज्ञानं
 यदि नोत्पद्येत तदा त्वदुक्तमाशङ्क्यत, न चैतदस्ति, “अधिकारिणः
 प्रमितिजनको वेदः” इति न्यायतस्तस्य वाक्यार्थधीसम्भ-
 वात्तत्फलोपलब्धेश्च । न ह्यनधिकारिणस्तदनुपलम्भः फलाध्यक्षं
 क्षेप्तुं क्षमते अयोग्यानुपलम्भत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ अधि-
 कारिणोऽपि मानान्तरात्र यथोक्तधीर्वस्तुनो मानान्तरायो-
 ग्यत्वादिति प्रसङ्गादाह *नित्येति । ननु वाक्यमपि यथो-
 क्तार्थज्ञानजनकं न भवति श्रुतवाक्यानामपि सर्वेषां तदनु-
 पलम्भादित्याशङ्क्य, अनधिकारिणां वाक्यार्थानुपलम्भस्तु पदा-
 र्थज्ञानाभावात् तदभावश्चाविवेकात्, तथाच जाग्रदाद्यवस्थातदधि-

वाक्यार्थस्यापि च ज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ४० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ॥
 सम्यक्स्मृतपदार्थस्तु वाक्येऽधिक्रियते पुमान् ॥ ४१ ॥
 युष्मदस्माद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥
 अनभिज्ञेऽनर्थकं स्याद्वधिरेष्विव गायनम् ॥ ४२ ॥
 शोधितत्वंपदार्थज्ञः साक्षादेव प्रपद्यते ॥
 वाक्यादद्वैतमात्मानं दशमस्त्वमसीतिवत् ॥ ४३ ॥
 नवसङ्ख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमाद्यथा ॥
 न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ ४३ ॥
 अपविद्वद्द्वयोऽप्येवं तत्त्वमस्यादिना विना ।
 वेत्ति नैकलमात्मानं प्रत्यङ्मोहाप्रबाधतः ॥ ४५ ॥
 दशमस्त्वमसीत्यस्मादशयत्वं निजात्मनि ॥

मानिभ्यः परस्परं व्यावृत्तेभ्यस्तदनुस्यूतं साक्षिणमिदंशाद्वि-
 विच्य तद्विलक्षणत्वेन यस्तु जानाति तस्याधिकारिणो वाक्य-
 मर्थवत्, इतरस्य वधिरेषु गानवत् श्रुतमपि वाक्यमकिञ्चित्करमि-
 त्याह *वाक्यार्थस्येत्यादि॥४०॥४१॥४२॥शुद्धं त्वंपदार्थं जाना-
 ति चेत्तस्यैवापरोक्षसाविदात्मकत्वात् किं वाक्येनेत्यत आह *शो-
 धितेति।वाक्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह *दशम इति ॥४३॥
 दृष्टान्तं विवृण्वन् दार्ष्टान्तिकमाह *नवेति द्वाभ्याम् । यथा वस्तुतो
 दशमः कश्चित्स्वात्मानं मैत्रोऽस्मीति अपरोक्षं तांश्च पश्यन्नपि
 नवपुरुषगणनमुषितबुद्धिर्दशमस्त्वमसीति वाक्यादते दशमो-
 ऽस्मीति न वेत्ति एवमपरोक्षस्याप्यात्मनो ऽद्वितीयत्वेनाज्ञात-
 त्वाद्वाक्यप्रमाणकतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वाक्यं न साक्षा-
 त्कारजनकं वाक्यत्वात्सम्मतवदित्याशङ्क्य तत्रैव व्यभिचार-

साक्षात्करोति ब्रह्मत्वमेवं वाक्यार्षिदात्मनि ॥४६॥
 बुभुत्सोच्छेदिनैवास्य सदसीत्यादिना दृढा ॥
 प्रतीचि प्रतिपत्तिः स्यात्प्रत्यगज्ञानबाधतः ॥ ४७ ॥
 अमात्वशङ्काऽसद्भावान्मान्तरैश्चाविरोधतः ॥
 सदसीत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ॥४८॥
 वाक्याधिकारहेतौ च पदार्थप्रतिशोधने ॥
 सन्न्यास उपकारीति प्राह तुर्हि श्रुतिस्मृती ॥ ४९ ॥
 त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ॥
 त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥५०॥
 मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ॥
 ततस्ते कर्मसंयुक्ताः प्रवर्तन्ते विचक्षणाः ॥ ५१ ॥
 अतः संन्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधतः ॥

माह *दशम इति ॥ ४६ ॥ बुभुत्सितस्य शब्दबोधयत्वादा-
 त्मनश्चापरोक्षत्वेनातथात्वादशाब्दत्वमित्याशङ्क्य सामान्यतः त-
 स्य दृष्टत्वेऽप्यद्वितीयानन्दत्वेनादृष्टत्वाद् बुभुत्साऽप्यस्ति अतस्त-
 न्निवर्तकवाक्येनाबाधितासन्दिग्धावबोधः स्यादेवेत्याह *बु-
 भुत्सेति ॥ ४७ ॥ वाक्येदेव ज्ञानमुत्पद्यते इत्युपपादितमुपसं-
 हरति *अमात्वेति । असादिच्छेदः ॥ ४८ ॥ एवं च शोधितप-
 दार्थस्य पुंसो वाक्यार्थे ऽधिकार इत्युक्तम् एवं पदार्थशोधने च
 त्यक्तसर्वकर्मण एवाधिकार इत्याह *वाक्येति ॥ ४९ ॥ श्रु-
 तिमुदाहरति *त्याग इति । मोक्षशब्देन तदेतुज्ञानं लक्ष्यते ॥
 ५० ॥ तर्हि मुक्तिकारणं ज्ञानमुद्दिश्य सर्वे किमिति न प्रव्रजेयु-
 रित्याशङ्क्याह *मुक्तेरिति ॥ ५१ ॥ यतो देवमायानिमित्ता
 नराणां कर्मसु प्रवृत्तिरतस्तदुपसादितमोक्षाभिलाषो विवेकी स-

हत्वा ऽविद्यां धियैवेयात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥५२॥
 इति भाल्लविशाखायां श्रुतिवाक्यमधीयते ॥
 सर्वकर्मनिरासेन तस्मादात्मधियो जनिः ॥ ५३ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं सन्न्यासलक्षणम् ॥
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान् ॥५४॥
 इत्येवमादिवाक्यानि नानास्मृतिषु कोटिशः ॥
 ज्ञानाय विदधत्युच्चैः सन्न्यासं सर्वकर्मणाम् ॥५५ ॥
 यदुक्तं पूर्वपक्षादौ श्रुतत्वात्कर्मणः श्रुतौ ॥
 विमुक्तिहेतुः कर्मेति तन्नेदमभिधीयते ॥ ५६ ॥
 केन चोक्तं क्रिया मुक्तौ साधनत्वं न गच्छति ॥
 तमेतमिति नाश्रौषीः संस्कारा इति च स्मृतिम् ॥५७॥

वर्कर्मण्यविवेकपूर्वकाणि त्यक्त्वा श्रवणादिपरिपाकलब्धज्ञाना-
 भिनाऽविद्यां दग्ध्वा ज्ञानानन्दसदेकतानमवच्छिन्नं पदं प्राप्नु-
 यादित्याह *अत इति ॥ ५२ ॥ एषां वाक्यानां स्वकपोलक-
 ल्पितत्वं वारयति *इतीति ॥५३॥ स्मृतिमुदाहरति *प्रवृत्तीति ।
 युज्यतेऽनेनेति योगः कर्म तेन हि पुमान्फलेन सम्बध्यते स-
 प्रवृत्तिलक्षणः रागादिपूर्वकव्यापारहेतुक इत्यर्थः । पुरस्कृत्य
 उद्दिश्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ एवं स्वमतं प्रसाध्य परोक्तदूषणले-
 शाननुभाष्य दूषयति *यदुक्तमित्यादिना ॥५६॥ तत्र किं कर्म
 साक्षान्मोक्षहेतुरुत परम्परया ? । नाद्यः । प्रापकाभावादि-
 त्यभिप्रेत्य कल्पान्तरमङ्गीकरोति *नेनेति । विविदिषाद्वारा
 संस्कारद्वारा वा कर्म मुक्तिहेतुरित्युपगम इति भावः । तत्राद्ये
 विविदिषावाक्यं प्रमाणयति *तमेतमिति । द्वितीये “यस्यैते
 चत्वारिंशत्संस्काराः” इत्यादिस्मृतिं दर्शयति *संस्कारा इति ॥
 ५७॥ एवं च कर्मणि शुद्ध्यादिद्वारलाभे तैः प्रयोजनाभावात् ज्ञा-

चित्ते विविदिषोत्पत्तौ रागादेर्वा विनाशने ॥
 कर्मापक्षीयते न्यासे ज्ञानकाले न गच्छति ॥ ५८ ॥
 यच्चोक्तं कर्मणो नान्यन्मुक्त्यभ्युदयसाधनम् ॥
 अस्मीति, तदसद्यस्मात्त्यागज्ञाने स्फुटं श्रुते ॥ ५९ ॥
 निषेधविधिमात्रत्वं कर्मकाण्डस्य युज्यते ॥
 न युक्तं ब्रह्मकाण्डस्य तत्र ब्रह्मावबोधनात् ॥ ६० ॥
 वचसामक्रियार्थानां जैमिनिर्विधिशेषताम् ॥
 यत्प्राह तत्कर्मकाण्डे ज्ञेयं तद्विषयत्वतः ॥ ६१ ॥
 अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवं व्यासेन कीर्त्तनात् ॥
 धर्ममात्रस्य जिज्ञासाविषयो जैमिनेर्मतः ॥ ६२ ॥
 विधिभक्तेन वेदान्ते किमर्थो विधिरुच्यताम् ॥

नाङ्गत्वेन तेषां त्याग एवेत्याह * चित्त इति ॥ ५८ ॥
 उक्तरात्या संन्यासज्ञानयोः पुमर्थहेतुत्वसिद्धेर्बोधान्तरमपि नि-
 रस्तमित्याह *यच्चेति ॥ ५९ ॥ * निषेधेति । कर्मकाण्डगताना-
 मक्रियार्थानां वाक्यानां पुमर्थत्वाय विधिनिषेधशेषत्वेऽपि पु-
 मर्थभूतब्रह्मबोधिवाक्यानां न तच्छेषतेत्यर्थः ॥ ६० ॥ अत-
 एवानर्थक्यमतदर्शनामिति जैमिनीयवाक्यमपि कर्मकाण्डपरमि-
 त्याह । *वचसामिति ॥ ६१ ॥ किञ्च यदि सर्वेषां वस्तुबो-
 धिवाक्यानां विधिशेषता स्यात् तदा सर्वज्ञवादरायणो ब्रह्म-
 मीमांसां नारभेत, तेनारब्धत्वादपि जैमिनिवाक्यं कर्मकाण्डपर-
 मित्याह *अथात इति ॥ ६२ ॥ किञ्च आत्मज्ञानविधेः प्रयो-
 जनमपि नास्तीत्याह *विधिभक्तेनेति । वेदान्तप्रमेयस्य पुमर्थ-
 त्वसिद्धये वा विधिः, उत्पन्नज्ञानस्य विरोधिवृत्तिभिरन्यथात्व-
 निरसनाय वा, अविद्यानिरासार्थं वा, विद्याफलसिद्धये चेति

पुमर्थत्वं तु मेयस्य स्वाभाव्यान्न विधेर्बलात् ॥६३॥
 विज्ञानमानन्दमिति आत्मैवेति श्रुतिस्तथा ॥
 पुमर्थस्यैव वेदान्तमेयत्वं प्रत्यपादयत् ॥ ६४ ॥
 अथोत्पन्नस्य बोधस्य संसारक्लेशबुद्धिभिः ॥
 यदन्यथात्वं तद्धेतुं विधानेन तदप्यसत् ॥ ६५ ॥
 तज्ज्ञानं यस्य सञ्ज्ञातं जातमेवास्य नान्यथा ॥
 गर्भस्थस्यापि हि सतो वामदेवस्य तद्यथा ॥ ६६ ॥
 अविद्याया निरासार्थं विधिरित्यप्यसङ्गतम् ॥
 उत्पन्ना चेत्तत्त्वविद्या नाविद्यां न निरस्यति ॥ ६७ ॥
 दृष्टो ह्यविद्याविध्वंसो व्याधभावनयाऽन्विते ॥
 राजसूनौ स्मृतिप्राप्ते व्याधभावनिवर्त्तनात् ॥ ६८ ॥
 एवमेवात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥
 लब्धैकात्म्यस्मृतेर्व्येति सर्वाऽविद्या सकार्यका ॥६९॥

किंशब्दार्थः॥ आद्यं प्रत्याह *पुमर्थत्वमिति *आत्मैवेति । “आ-
 त्मैवानन्दः” इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ द्वितीयमनु-
 भास्य दूषयति * अथेति । यथा वामदेवस्य मुनेर्मूत्रपुरीषाद्यने-
 कदोषदूषिते गर्भाशये शयानस्यापि पूर्वजन्मानुष्ठितश्रवणादि-
 संस्कृतस्य सम्यक् ज्ञानं जातं “तद्धैतत्पश्यन्” इति श्रुतेः । न च
 तत्कुतश्चिद् बाध्यते, एवमन्यस्यापि शुद्धबुद्धेः श्रवणादिजन्य-
 ज्ञानस्य नान्यथात्वं, न हि विपर्यासेन सम्यग्धीर्बाध्यत इति
 भावः ॥६५॥६६॥ तृतीयं निराकरोति * अविद्याया इत्यादिना ।
 यथा कुतश्चिन्मिताव्याधकुरुसंवर्धितस्य राजसूनोः “नासि त्वं
 व्याधस्वन् राजपुत्रस्त्वम्” इत्याप्तवाक्येन “राजपुत्रोऽहम्” इति
 स्मृतिप्राप्तौ चिरगृहीतोऽपि व्याधभावो निवर्त्तते एवं गुरूपदि-

न विद्याफलसिद्ध्यर्थं विधिरित्यपि शुज्यते ॥
 विलक्षणं विधिफलाद्विद्याफलमिहोच्यते ॥ ७० ॥
 उत्पत्तिराप्तिः संस्कारो विकारश्च विधेः फलम् ॥
 मुक्तिर्विलक्षणैतेभ्यस्तेनेहानर्थको विधिः ॥ ७१ ॥
 अनन्यायत्तसंसिद्धेर्निरविद्यात्मवस्तुनः ॥
 न क्रियात्वं फलत्वं वा नापि कारकरूपता ॥ ७२ ॥
 अतोऽत्र विध्यभावोऽयं न कथं चन दूषणम् ॥

एवाक्यार्थज्ञानादेवात्मज्ञस्य सकार्याऽविद्या व्येति नश्यतीत्यर्थः
 ॥६७॥६८॥६९॥ चतुर्थं निरस्यति* न विद्येति ॥ ७० ॥ वैल-
 क्षण्यमेव व्यनक्ति* उत्पत्तिरिति ॥ न तावन्मुक्तिरूपत्वरूपाद्या
 वा । अक्रियात्वादनादित्वाच्च । नाप्याप्तिराप्या वा । असम्ब-
 द्धत्वात्प्राप्तरूपत्वात् । नापि संस्कारः संस्कार्या वा । अगु-
 णत्वादनाधेयातिशयत्वाच्च । नापि विकारो विकार्या वा । अ-
 कार्यत्वादपरिणामित्वाच्च । तस्मान्न विधिफलं मुक्तिरित्यर्थः ।
 फलितमाह * तेनेति ॥ ७१ ॥ ज्ञाने विध्यसम्भवाद् ब्रह्मणस्तद-
 शेषत्वेऽप्युपास्तिविधिसम्भवात्तच्छेषताऽस्त्वत आह* अनन्येति ।
 न हि ब्रह्म उपास्तिविधिशेषः, तच्छेषत्वप्रयोजकीभूतक्रियादेस्त-
 स्मिन्दुःसाधनत्वात् । न तावत्कारकाधीनात्मलाभत्वं ब्रह्मणो-
 ऽस्ति, अनन्यप्रीनसिद्धिकत्वात् । नाप्यविद्यावत्कारकत्वं,
 निरविद्यत्वात् । नापि फलत्वं, क्रियाजन्यत्वाभावात् । तस्मा-
 द्ब्रह्मणो नोपासनाविधिशेषत्वमपीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ विशिष-
 स्वाभावे वेदान्ताप्रामाण्यं मन्वाना वेदोपरा वेदान्ता इति केचित्
 तान् प्रत्याह * अत इति ॥ सति विधौ शुद्धे ब्रह्मणि वेदान्त-
 प्रामाण्यायोगात्तदभावे पुमर्थब्रह्मबोधित्वायुक्ता प्रशंसति भावः

अलङ्कृतिरियं साध्वी वेदान्तेषु प्रशस्यते ॥ ७३ ॥
 चोदनाभिर्नियुक्तोऽहं तथा ब्रह्माहमित्यपि ॥
 परस्परविरुद्धत्वादेकदैकत्र न द्वयम् ॥ ७४ ॥
 स्वामी सन्न हि भृत्येन स्वामिनेव नियुज्यते ॥
 सम्बोधनीय एवासौ सुप्तो राजेव बन्दिभिः ॥ ७५ ॥
 यत्रैतस्यात्मभावेन श्रुत्या ब्रह्मावबोध्यते ॥
 न तत्र करणापेक्षा नेतिकर्तव्यता तथा ॥ ७६ ॥
 यत्र त्वेष विधिस्थाने प्रहितः स्यात्फलेच्छया ॥
 इतिकर्तव्यता तत्र करणादानमेव च ॥ ७७ ॥

॥ ७३ ॥ किंच ज्ञानविधिषु विद्वान्नियोज्यो विविदिषुर्वा ? नाद्यः
 इत्याह *चोदनाभिरिति ॥ ७४ ॥ न द्वितीय इत्याह *स्वामीति ।
 विविदिषुः संसारमार्गादुत्तीर्णत्वाद्देदस्य स्वामी तैतस्तेन नासौ
 प्रेर्यते किंतु 'देहादिसाक्षी त्वं ब्रह्मैवासि' इति वेदैरसौ बोधनी-
 यस्तस्मान्नियोज्याभावान्न नियोग इति वेदान्तेषु न विधिरिति
 भावः ॥ ७५ ॥ वेदान्तेषु नियोगाख्यविधिनिरासेन ब्रह्मण-
 स्तच्छेषत्वाभावेऽपि भावनाख्यविधिसम्भवात्तच्छेषत्वं तद-
 वस्थमित्याशङ्क्याह *यत्रेति ॥ यत्रात्मनाये तत्पदलक्ष्यं ब्रह्म त्वं-
 पदलक्ष्यप्रत्यक्तेन तत्त्वमादिश्रुत्या बोध्यते, तत्र ज्ञातब्रह्मत-
 त्वस्यापेक्ष्यमाणफलांशाभावान्न करणेतिकर्तव्यतापेक्षा युक्ता-
 ऽतो न वेदान्तेष्वंशत्रयवती भावनेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ननु तेषु
 नास्ति चेदंशत्रयवती भावना कुतस्तर्हि तस्याः सम्भावनेति त-
 द्वाह *यत्रेति ॥ ज्ञातविध्यर्थः पुमान्यत्र वाक्ये स्वर्गादीच्छ-
 या प्रेरितः स्याद्यत्र करणेतिकर्तव्यतयोरुपादानं भवति तत्रां-
 शत्रयसम्भवात्तद्वाग्भावनाख्यो विधिरपि विधिस्थाने युक्त इति
 भावः ॥ ७७ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थधियोऽपि कर्मवाक्यार्थधीवत्पु-

आप्ताशेषपुमर्थस्य त्यक्तानर्थस्य च श्वतः ॥
 अनात्मनीव नेच्छेयं कथं चित्स्यादिहात्मनि ॥ ७८ ॥
 तन्निवृत्तौ निवर्त्तते इतिकर्तव्यसाधने ॥
 निरन्तरायतो ऽशेषपुमर्थस्यात्मरूपतः ॥ ७९ ॥
 ननु मोहान्तरायायां मुक्तावस्तु यथोदितम् ॥
 एकदेशो विकारो वा संसारीति मते कथम् ॥ ८० ॥
 विकारावयवावेतौ वास्तवौ यदि सम्मतौ ॥
 तदा न कर्मणा मुक्तिर्नापि ज्ञानेन कर्हिचित् ॥ ८१ ॥
 यदा त्वविद्याऽध्यस्तं संसारित्वं न वास्तवम् ॥
 तदा ह्यविद्याविध्वस्तावधिकारो न कर्मणि ॥ ८२ ॥

मर्थहेतुत्वात्तदिच्छया प्रवृत्तेरितिकर्तव्यताद्यादानद्वारा वेदान्ते-
 ष्वंशत्रयवती भावना स्यादित्याशङ्क्याह * आप्तेति । वाक्यात् ज्ञा-
 ततत्त्वस्याप्तानन्दत्वात्त्यक्तानर्थत्वाच्चानात्मनि स्वर्गादाविवापवर्गे
 नेच्छा सङ्गच्छते तस्यात्मत्वेनाप्तत्वादित्यर्थः ॥ ७८ ॥ एवं फलेच्छा-
 निवृत्तौ तदविवाभूतकरणाद्याकाङ्क्षानिवृत्तिमाह * तन्निवृत्तावि-
 ति ॥ मुमुक्षोः कथमाकाङ्क्षाऽभावः मुमुक्षुत्वव्याघातात्तत्राह ॥
 * निरन्तरायत इति ॥ तत्तदाकाङ्क्षायामपि ज्ञाततत्त्वो न किञ्चि-
 त्कामयते । ज्ञानविधिः खल्वत्र निराचिकीर्षित इति भावः ॥ ७९ ॥
 उक्ताया मुक्तेः कर्मानपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मविकारस्तदंशो वा जीव
 इति पक्षे ज्ञानस्याकारकत्वाज्जीवस्य परैक्यं कैवल्यं क्रियासा-
 धयमिति अभिसन्धाय शङ्कते * नन्विति ॥ ८० ॥ अस्मिन्पक्षे
 तयोः संसारित्वं वास्तवमध्यस्तं वा ? नाद्यः, अग्न्यौष्ण्यवत्स्वा-
 भाविकधर्मस्य केनाप्यनिवृत्तेरित्याह * विकारेति ॥ ८१ ॥
 द्वितीये ज्ञाततत्त्वस्य कर्मणि नाधिकार इत्याह * यदेति ॥ ८२ ॥

तदा तु कल्पनाः सर्वा विकारावयवादिकाः ॥
 वृथैवैताः ह्यविद्यैव सर्वाः सम्पादयिष्यन्ति ॥ ८३ ॥
 स्वतो निःश्रेयसं पूर्णं तदपूर्णमविद्यया ॥
 आभासते वृथैवास्याः प्रध्वंसो विद्यया भवेत् ॥ ८४ ॥
 प्रध्वस्नायामविद्यायां पूर्णमेवावशिष्यते ॥
 अनर्थको विधिस्तस्मात्सर्वो निःश्रेयसं प्रति ॥ ८५ ॥
 निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मिका ॥
 ब्रह्मनिष्ठेह वेदान्तैः पुंसः सम्पद्यते भृशम् ॥ ८६ ॥
 ब्रह्मात्मतत्त्वव्युत्पत्तिमात्रेणात्राधिकारिता ॥
 भवत्येव हि जिज्ञासोर्विरक्तस्य मुमुक्षतः ॥ ८७ ॥
 ननूपक्रमसंहारपर्यालोचनया बुधैः ॥

किंचास्मिन्पक्षे ऽखण्डस्यैवाविद्यया संसारित्वोपपत्तौ विकारा-
 दिकल्पना व्युत्पत्त्याह * तदा त्विति ॥ ८३ ॥ एवं पूर्णब्रह्मणोऽ-
 विद्यया विद्यमानसंसारित्वप्रतीतौ तस्याः विद्यामात्रनिरस्य-
 त्वाद्विधिवैयर्थ्यमित्याह * स्वत इत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ य-
 थोक्तं ज्ञानमुपनिषद्ग्रो न सिध्यति अधीतोपनिषदामपि के-
 षांचिदनुपलम्भात्तस्मादुक्तफलमसम्भावितमिति तत्राह * निः-
 शेषेति । इह मुमुक्षूणां मध्ये यस्य पुंसः स्वाभाविकाशेषव्या-
 पारोपरमरूपा भृशं ब्रह्मनिष्ठा तन्मात्रपरताऽस्ति तस्य वेदा-
 न्तैः सम्पद्यते विद्येत्यनुपङ्गः ॥ ८६ ॥ ननु तत्त्वविदो वा
 ज्ञानहेतुष्वधिक्रियते ? नाद्यः तस्य जिज्ञासोपरमात् । न द्वितीयः ।
 अज्ञाते जिज्ञासाऽयोगादिस्वास्त्यङ्गा अधीतसाङ्गस्वाध्यायजन्यव्यु-
 त्पत्तिश्चक्षितापातज्ञानवतोऽत्राधिकार इत्याह * ब्रह्मेति ॥ ९७ ॥
 विधान्तरेण काण्डयोरधिकारभेदमाक्षिपति * नन्विति ॥ इषेत्वे-

वेदस्यैकार्थतात्पर्यमेकवाक्यतयोदितम् ॥ ८८ ॥
 तेन निःशेषवेदोक्तकर्मानुष्ठानशालिनः ॥
 विद्याधिकारो न ब्रह्मव्युत्पत्त्यादेर्हि केवलात् ॥ ८९ ॥
 मैवं निःशेषवेदार्थमनुष्ठातुं नरः कथम् ॥
 पुमायुषाऽपि शक्तः स्याद्येन ज्ञानेऽधिकारिता ॥ ९० ॥
 ततोऽधिकार्यभावेन वेदान्तानाममानता ॥
 प्रसज्येत ततः शुद्धचित्तो विद्याधिकारभाक् ॥ ९१ ॥
 संस्कारमात्रकारित्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् ।
 संस्कारः पच्यते पुंसः पूर्वजन्मकृतैरपि ॥ ९२ ॥
 एवमत्रैकवाक्यत्वं नानुष्ठेयसमाप्तिः ॥

त्याग्युपक्रमस्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यादेरुपसंहारस्य
 चालोकनया वेदस्यैकवाक्यतयैकार्थपरत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥
 ततः किमित्यत आह * तेनेति । तेन एकवाक्यत्वहेतुना । दर्शहो-
 ममारभ्य यावत्सत्रं कर्मानुष्ठितवतो ज्ञानाधिकारिता ततो निः-
 शेषकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञाननियोगमनुतिष्ठतो मुक्तिर्न जिज्ञासो-
 रित्यर्थः ॥ ८९ ॥ वेदोक्तसकलकर्मकारिणो ज्ञानाधिकारित्वे
 तत्करणस्याशक्यत्वाज्ज्ञानाधिकार्यसिद्धेस्तन्निर्गो निरधिका-
 रः स्यादिति दूषयति * मैवमिति ॥ ९० ॥ इहैव सर्वकर्मका-
 रिणो ज्ञानानधिकारित्वे फलितमाह * तत इति ॥ ९१ ॥
 सर्ववेदस्यैकवाक्यत्वमुक्तमन्यथयति * संस्कारेत्यादिना ॥ ब्रह्म-
 ज्ञानोपकारकचित्तसंस्कारहेतुत्वात्कर्मणामर्थद्वारोपकार्योपकारक-
 त्वमात्रेण काण्डयोरेकवाक्यत्वं, तथाचातीतजन्मकृतसुकृतैरपि
 विषयनैराशयात्मकसंस्कारोत्पत्तिसम्भवेन जिज्ञासयैव मोक्षेऽधि-
 क्रियते इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ अपि चास्मन्मते ऽधिकारिचिन्तैव न
 कार्येत्यभिसन्वाय विकल्पयति * किंचेति । विकल्पस्य प्रकृता-

वैराग्यादिमतः पुंसस्तेन विद्याधिकारिता ॥ ९३ ॥
 किञ्च ज्ञानमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थमुच्यताम् ॥
 कस्मिन्तस्यत्र किं ते स्यादिति चेद् भाष्यते शृणु ॥ ९४ ॥
 ब्रह्मज्ञानमदृष्टार्थमग्निहोत्रादिवद्यदि ॥
 ततोऽधिकारचिन्ता स्यात्कृतेऽप्यफलशङ्कया ॥ ९५ ॥
 कामिनाऽप्यग्निहोत्रादि शूद्रेणानधिकारिणा ॥
 कृतमप्यफलं तेन यत्नात्तत्र निरूप्यताम् ॥ ९६ ॥
 दृष्टार्थत्वेऽपि तददृष्टम् अविद्यानाशमात्रकम् ॥
 ततोऽपि चाधिकं किञ्चिदल्लभ्यमधिकारतः ॥ ९७ ॥
 अविद्यानाशमात्रं तु विद्योत्पत्त्यैव लभ्यते ॥
 पुमर्थस्य समाप्तत्वादधिकं नार्थ्यतेऽणवपि ॥ ९८ ॥
 अविद्यायस्मरज्ञानजन्ममात्रावलम्बिनः ॥
 पुमर्थादधिकं धीमान्किं वा कामयते परम् ॥ ९९ ॥
 भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्याद्यपि च यत्फलम् ॥

नुपयोगमाशङ्क्याह * कस्मिन्निति ॥ ९४ ॥ ज्ञानस्यादृष्टार्थत्व-
 पक्षेऽधिकारिनिश्चयं विना कामनामात्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्ते-
 स्तत्राधिकारचिन्ता सफलेत्याह * ब्रह्मेति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
 दृष्टार्थत्वं विकल्पयति * दृष्टार्थत्वेऽपीति ॥ तद् दृष्टम् तस्य ज्ञानस्य
 फलं दृष्टमित्यर्थः ॥ ९७ ॥ आद्ये आह * अविद्येति । अयं भावः
 अस्मिन्कल्पे ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धफलत्वाच्छ्रुत्यादिज्ञानवदात्म-
 ज्ञानस्य फलवत्त्वं निश्चित्य तत्कामस्याधिकारसिद्धेस्तद्विचारो
 मृषैवेति ॥ ९८ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति * अविद्यायस्मरेति ।
 शास्त्रादविद्याध्वंसिज्ञानलाभमात्राधीनपुरुषार्थस्य सम्भवेऽधि-
 कमदृष्टफलं नार्थ्यते इत्यर्थः ॥ ९९ ॥ अविद्यानाशव्यतिरेकेण
 हृदयग्रन्थ्यादिनाशोऽपि ज्ञानफलमिति द्वितीयफलमाशङ्क्य तस्या-

अविद्यानाश एवैतदन्तर्भवति नो पृथक् ॥ १०० ॥
 नासङ्गात्मविदा किञ्चिद्बन्धिरात्मनि बाध्यते ॥
 अन्योन्याध्यासरूपस्य ग्रन्थेर्बाधे निवर्त्तनात् ॥ १ ॥
 नन्वविद्यानाशमात्रं दृष्टं विद्याफलं यदि ॥
 अधीतवेदवेदार्था मुच्येरन्नखिलास्तदा ॥ २ ॥
 मैवं विद्योदयो नास्ति प्रतिबन्धक्षयं विना ॥
 अधीतवेदवेदार्थोऽप्यत एव न मुच्यते ॥ ३ ॥
 प्रतिबन्धोऽप्रस्तुतश्चेद्बोधस्योदय ऐहिकः ॥
 आमुष्मिकोऽन्यथेत्याह व्यासः सूत्रेण निर्णयम् ॥ ४ ॥
 प्रतिबन्धक्षयो भूतो भवन्भावी त्रिधा मतः ॥
 वामदेवशुकादीनां भूतो गर्भेऽवबोधनात् ॥ ५ ॥
 *वर्त्तमानोऽस्मदादीनां शृण्वन्तोऽपीह जन्मनि ॥
 ये तत्त्वं नैव बुध्यन्ते तेषां भावीति निश्चयः ॥ ६ ॥

विद्यानिवृत्तिनान्तरियकतया न पृथक्फलत्वं, अतस्तत्रापि ना-
 धिकारिचिन्तेत्याह * भिद्यत इति ॥ २०० ॥ आत्मनि कर्तृ-
 त्वाध्यासस्याविद्यानिवृत्त्या निवृत्तिं विद्वदनुभवेन द्रवयति * ना-
 सङ्गेति ॥ १ ॥ ज्ञानस्य दृष्टफलत्वे ऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति
 * नन्वित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ अवगतशास्त्रार्थस्यापि प्रतिब-
 न्धात् साक्षात्कारो नोदेति इत्यत्र “ऐहिकमप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्”
 इति व्याससूत्रं संवादयति * प्रातेबन्ध इति ॥ ४ ॥ * प्रसङ्गात्
 प्रतिबन्धक्षये कालनियममाह * प्रतिबन्धेति ॥ ५ ॥ * अस्मदा-
 दीनामिति ॥ श्रवणानन्तरं येषां ज्ञानोदयः तेषां प्रतिबन्धना-
 शोऽनुवर्तमानः, येषां तु जन्मान्तरश्रुतवाक्यस्मरणद्वोष-
 स्तेषां भूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदानीन्तनानामप्रतिबद्धज्ञाना-

न चास्मदादिबोधस्य बोधाभासत्वशङ्कया ॥
 प्रतिबन्धः कल्पनीयो ऽनुभूतिः शङ्कते कथम् ॥ ७ ॥
 असंदिग्धाविपर्यस्तबोधः शास्त्राभिजातमनि ॥
 उदितश्चेत्ततो ऽन्या काऽनुभूतिः प्रार्थ्यते वद ॥ ८ ॥
 बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते ॥
 तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ ९ ॥
 यस्य त्वनुभवे शङ्का प्रतिबन्धोऽस्तु तस्य सः ॥
 किं नदिच्छन्नमशङ्कस्य बोधस्तेन न वार्यते ॥ १० ॥
 रागो लिङ्गमबोधस्येत्युक्तं यत्तत्तथैव हि ॥
 आत्मधर्मतया रागं मन्वानो न हि तत्त्ववित् ॥ ११ ॥
 रागो जडस्य धर्मश्चेत्किमायातं विदात्मनि ॥

भावमाशङ्क्य किमसंदिग्धाविपर्यस्तज्ञानमेव नास्ति आधुनिका-
 नामिति प्रतिबन्धः कल्प्यते, उत ज्ञाने सत्यप्यनुभवाभावाद्यथा
 परकीयं दुःखं तद्वाक्याज्ज्ञानतोऽपि न तदनुभवस्तद्वदिति, आहो
 स्विदग्रे संशयदर्शनात्, रागाद्यनिवृत्तेर्वा ? नाद्यः, तादृशज्ञानस्य
 स्वानुभवसिद्धस्य दुरपन्हवत्वादित्याह * अनुभूतिरिति ॥ ७ ॥
 द्वितीयं प्रत्याह * असंदिग्धेति । निजात्मनि इत्यस्यायमर्थः-
 परकीयदुःखस्य परोक्षतया तज्ज्ञाने सत्यपि साक्षात्कारपर्य-
 न्तानुभवाभावस्तत्र सम्भवति, प्रकृते त्वात्मनो नित्यापरोक्षत्वेन
 तन्निश्चयव्यतिरेकेण नानुभव इति ॥ ८ ॥ अपरोक्षवस्तुज्ञानमग्न-
 तिरेकेणानुभवो नेति मन्यमाना अतिमन्दा इत्याह *बोध
 इति ॥ ९ ॥ तृतीयकल्पम् अङ्गीकरोति *यस्य त्विति ॥ १० ॥
 चतुर्थमनुवदति *रागा इति । उक्तम्, अभियुक्तैरिति शेषः ॥ अ-

रागादिहीन आत्मैव बोध्योऽस्माभिर्न चेतरः ॥१२॥
 बोधात्पुराऽपि नीराग आत्मेति यदि मन्यसे ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु नमस्यामो यथाशास्त्रार्थवादिनम् ॥१३॥
 पुरेत्थं चेन्न जानासि जानीह्यथ श्रुतेर्मुखात् ॥
 यदावरकगज्ञानं तद्बोधेन विनश्यति ॥ १४ ॥
 आत्मन्यतिशयः कश्चेन्न कोऽपीत्येतदुत्तरम् ॥
 चित्ते वाऽतिशयः कश्चेद्बोध एवेति विद्धि भोः ॥१५॥
 न रागो नष्ट इति चेदत्यल्पमिदमुच्यते ॥
 जाड्यं यच्चित्तगं नैतन्नष्टमित्यपि चोदय ॥ १६ ॥
 स्वभावश्चेद्विद्यो जाड्यं रागः किं परतो भवेत् ॥
 रागाख्यवृत्तिः परत इति चेत्परमीरय ॥ १७ ॥
 भोग्यसौन्दर्यविज्ञानं तत्परं रागकारणम् ॥
 यदि तर्हि विजानीहि भोग्यदोषं प्रमाणतः ॥ १८ ॥
 गुणदोषदृशौ भोग्यरागवैराग्यकारणे ॥

भियुक्तवचनस्य तात्पर्यमाह *आत्मेति॥११॥१२॥अथान्तः कर-
 णनिष्ठतया रागानुवृत्त्यङ्गीकारे आत्मनोऽपि सदा नीरागत्वाद्बो-
 धवैयर्थ्यमिति शङ्कते *बोधादिति । आत्मनो वस्तुतो नीरागत्व-
 मङ्गीकरोति * स्वस्ताति ॥ १३ ॥ तर्हि बोधवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य
 अन्यधर्मस्य रागादेरात्मन्यारोपनिमित्ताज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावे
 आत्मनि नीरागताया दुर्ज्ञानत्वान्मैवमित्याह *पुरेति ॥ चेच्छ-
 ङ्दोऽवधारणार्थः ॥ १४ ॥ * न कोऽपीति ॥ अविद्यानिवृत्तेः
 स्वरूपमात्रत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रागस्य
 कादाचित्कधर्मतया जाड्यवैलक्षण्येऽपि तन्निवृत्तिप्रयोजकवि-
 षयदोषदर्शनमेव कार्यं न तु तदनुवृत्तिमात्रेणोत्पन्नब्रह्मबोधे

ब्रह्मबोधात्पुरा सिद्धे बोधादूर्ध्वं च तत्तथा ॥ १९ ॥
 परमानन्दबोधे तु तदन्यस्यास्ति दुष्टता ॥
 अर्थसिद्धेति चेन्मैवमल्पानन्दाविचारणात् ॥ २० ॥
 न हि लब्धगजेनापि राज्ञाऽद्वयस्त्यज्यते क्वचित् ॥
 रुग्णोऽद्वय इति जानन्तु त्यजेदेव न संशयः ॥ २१ ॥
 ब्रह्मबोधो ब्रह्मतत्त्वं बोधयेन्नान्यवस्तुषु ॥
 दोषं बोधयते तस्य तद्बोधाविषयत्वतः ॥ २२ ॥
 मिथ्यात्वदोषो बुद्धश्चेद्रागोऽप्येष विबुध्यते ॥
 रागः सत्यो भोग्यजातं मिथ्येति न हि शास्त्रधीः ॥ २३ ॥
 मिथ्यैवागामिजन्मापि प्रसज्येतेति चेन्न ते ॥
 भोग्यं तद्रागजन्मानि मिथ्येत्येवं विजानतः ॥ २४ ॥
 सन्तवनेकानि जन्मानि शास्त्रात्तत्त्वमजानतः ॥
 ज्ञानाज्ञानकृते मोक्षजन्मनी इति हि स्थितिः ॥ २५ ॥

ऽसम्भावना कार्येत्यभिप्रायेणाह * यदीति ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ननु निरतिशयानन्दं दृष्टवतः क्षुद्रमुखाभिलाषायोगान्न भो-
 ग्यदोषदृष्टिः कार्येति शङ्कते * परमेति ॥ अधिकानन्दवतोऽपि
 दोषदृष्टिं विना स्वल्पानन्दरागो न निवर्तते इत्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां दर्शयति * मैवमित्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ किञ्च
 किं ब्रह्मज्ञानेन विषयदोषस्यापि विषयीकरणात्तद्दृष्टिर्न पृथक्का-
 र्येत्युच्यते, किं वा तेन विषयमिथ्यात्वनिश्चयात् । नाद्यः, तस्य
 ब्रह्ममात्रविषयत्वादित्याह * ब्रह्मेति ॥ २२ ॥ द्वितीये राग-
 मिथ्यात्वस्यापि निश्चितत्वात्तदनुवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमित्याह ।
 * मिथ्यात्वेति ॥ २३ ॥ मिथ्याभूतस्यापि रागस्यानुवृत्तौ बा-
 धकमाशङ्क्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तस्याकिञ्चित्करतेत्याह * मि-

इयताऽपि प्रयासेन रागः सम्पाद्य एव किम् ॥
 इति चेन्न वयं रागं सम्पादयितुमुद्यताः ॥ २६ ॥
 रागं द्विषन्भवान्ब्रह्मनिष्ठां त्यक्तुमिहोद्यतः ॥
 तस्य ते ब्रह्मनिष्ठायास्तं त्यागं वारयाम्यहम् ॥ २७ ॥
 वृश्चिकादपसर्पन् यः सद्यः सर्पेण मार्यते ॥
 सोऽपि वृश्चिकोत्पन्नं दुःखं जीवत्वसौ नरः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मनिष्ठामवाप्तस्य रागाद्यवसरः कुतः ॥
 इति चेत्स्वस्ति ते ब्रह्मनिष्ठायास्तु विरागिणे ॥ २९ ॥
 बोधात्प्रागेव संसारदोषदृक्चेद्विरज्यते ॥
 विरज्यत्वथ पापेन रागश्चेत्स चिकित्स्यताम् ॥ ३० ॥
 दोषदृष्टिब्रह्मनिष्ठाद्वयमत्र महौषधम् ॥
 • कर्मजस्याचिकित्स्यस्य भोगादेव निराक्रिया ॥ ३१ ॥
 कादाचित्कं रागलेशं चिकित्सितुमशक्नुवन् ॥

ध्यैवेत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ * तस्य त इति । अय-
 मर्थः । यस्तु ब्रह्मज्ञाने जातेऽपीषद्रागानुवृत्तिमात्रेण ज्ञाने सन्दि-
 हानस्तदनाहत्य व्यापारान्तरे प्रवर्तते तस्य पुरुषार्थभ्रंशो मा-
 भूदिति रागाद्यनुवृत्तिमात्रेण ब्रह्मज्ञानेऽनादरो न कार्यः किंतु-
 त्यथमानरागादिप्रतीकारपूर्वकं ब्रह्मनिष्ठाऽभिधेयवर्धितनादिना
 तदेकपरतैव कार्येत्युपदिश्यत इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ ननुक्त-
 ब्रह्मनिष्ठयैव रागनिवृत्तिसम्भवात्किं प्रतीकारान्तरेणेति चे-
 दोमित्याह * ब्रह्मेति ॥ २९ ॥ बोधात्पूर्वमेव त्यक्तरागादे-
 स्तदनन्तरं कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्य कर्मणां वैचिष्यात्यक्तत्वा-
 प्यनुवृत्तिर्घटे इत्याह * बोधादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उक्तमे-

यो ब्रह्मबोधे सन्देग्धि कदा स्यात्तस्य निश्चयः॥३२॥
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥
 इत्युक्ताः प्रतिबन्धस्य सूचकाः संशयादयः ॥ ३३ ॥
 यो जानाति श्रद्धानाति निश्चिनोति च शास्त्रनः ॥
 प्रतिबन्धो न तस्यास्ति मादृशस्य कदाचन ॥ ३४ ॥
 प्रतिबन्धविहीनस्य ज्ञानेनाज्ञाननाशनम् ॥
 दृष्टं फलं विजानीयानृप्तिर्भोजनतो यथा ॥ ३५ ॥
 लभ्यमाने दृष्टफले कृत्स्नकर्माननुष्ठितेः ॥
 प्राधिकारो निवार्योऽथ जिज्ञासोर्मुक्तिकामिनः॥३६॥
 ननु मानादविज्ञाता बिभुक्तिः काम्यते न हि ॥
 ज्ञातायां स्वात्मरूपत्वात्सुतरां नास्ति कामना ॥३७॥
 न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुम् ॥

वार्थं पुनः सङ्ग्रहेण दर्शयति *कादाचित्कमित्यादिना ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ज्ञानस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह * ल-
 भ्यमानमिति ॥ ३६ ॥ ननु ज्ञानाधिकारिणो मोक्षकामना
 विशेषणं, सा चाज्ञाते वा मोक्षे स्याज्ज्ञाते वेति शङ्कते *नन्विति ॥
 आद्यं प्रत्याह * मानादिति ॥ अनुभूते कामनेति स्थितेरि-
 त्यर्थः ॥ द्वितीयं निराह *ज्ञातायामिति ॥ आत्मरूपत्वेन ज्ञा-
 ता मुक्तिरात्मत्वान्न कामनामर्हति । अप्राप्ते स्मर्यमाणे काम-
 नासम्भवादिति भावः ॥ ३७ ॥ न खल्वात्मनो ब्रह्मत्वलक्षणा
 मुक्तिरज्ञाता स्वप्रकाशत्वात् । नापि ज्ञानोदयात् प्राक् मानतो
 ज्ञाता मानान्तराविषयत्वात्, अतश्च सामान्यरूपेण ज्ञाते या-
 नतश्चाज्ञाते मोक्षे कामना सम्भवतीति परिहरति *न युक्तमिति ॥